

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Кафедра права**

**Кваліфікаційна робота**

**на тему: «УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: ЕТАПИ СТАНОВ-  
ЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ»**

Студента(ки) II курсу групи Пр 01-19  
факультету економіки і права  
освітньо-професійної програми  
Конституційне і адміністративне право  
денної форми здобуття освіти  
зі спеціальності 081 Право  
другий (магістерський) рівень  
вищої освіти  
Собової Анни Петрівни

*Допущено до захисту*  
*« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ року*

Науковий керівник:  
Зав. кафедри права  
факультету економіки і права  
доктор юр. наук, доцент  
Заслужений юрист України  
Шатіло В.А.

*Завідувач кафедри права*

\_\_\_\_\_  
*(підпис)*

\_\_\_\_\_  
*(ПІБ)*

Національна шкала \_\_\_\_\_

Кількість балів \_\_\_\_\_

Оцінка ЄКТС \_\_\_\_\_

**КИЇВ – 2020**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>3</b>
<b>РОЗДІЛ I. Виникнення конституційно-правових ідей та явищ в Україні у другій половині XVI – XVIII ст.....</b>	<b>7</b>
1. Зародження національних конституційно-правових ідей.....	7
2. Джерела конституційного права України другої половини XVII ст.....	15
3. Становлення українського конституціоналізму за часів Російської імперії у XIX та на початку XX ст.....	24
4. Розвиток вітчизняного конституціоналізму за доби Української революції 1917-1921 рр.....	40
<b>Висновки до розділу 1 .....</b>	<b>44</b>
<b>РОЗДІЛ II. Конституційне будівництво у радянський період (1919-1991 рр.).....</b>	<b>46</b>
1. Основні етапи конституційного будівництва у радянський період. Особливості радянського конституціоналізму.....	46
2. Конституційна реформа 1988-1991 рр. Декларація про державний суверенітет України 1990 р.....	57
<b>Висновки до розділу 2.....</b>	<b>67</b>
<b>РОЗДІЛ III. Формування сучасного європейського конституціоналізму в Україні.....</b>	<b>69</b>
1. Конституційний процес у пострадянський період.....	69
2. Формування сучасного Конституціоналізму в Україні за європейським мотивом.....	81
<b>Висновки до розділу 3.....</b>	<b>92</b>
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>93</b>
<b>РЕЗЮМЕ.....</b>	<b>98</b>
<b>RESUME.....</b>	<b>99</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>100</b>

## Вступ

Історія українського конституціоналізму є складовою частиною Історії держави і права України. Початок процесу дослідження явищ, пов'язаних з історією вітчизняного конституціоналізму, припадає на 20-ті роки ХХ ст., коли при Всеукраїнській Академії Наук УСРР розпочала діяльність Комісія по вивченню українського права, яку очолив академік М. П. Василенко. У складі комісії працювали М. О. Максимейко, О. О. Малиновський, В. Л. Модзалевський, Л. О. Окиншевич, М. Є. Слабченко. Проблеми історії конституційного будівництва Української РСР у радянський період досліджували Б. М. Бабій, Ф. Г. Бурчак, А. Й. Рогожин, І. П. Сафронова, М. М. Страхов, А. П. Таранов, М. В. Терлецький, С. Л. Фукс.

Більш детальне вивчення історії українського конституціоналізму розпочалося у пострадянський період, але особливого значення такі дослідження набули на початку ХХІ ст. Саме в цей час стала актуальною проблема проведення конституційної реформи, мета якої було впровадження сучасної європейської моделі конституціоналізму. В останні роки питанням історії розвитку вітчизняного конституціоналізму присвятили свої праці І. Й. Бойко, В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко, В. С. Кульчицький, О. В. Кресін, О. М. Мироненко, В. О. Рум'янцев, В. Я. Тацій, Б. Й. Тищик, Ю. М. Тодика, І. Б. Усенко, В. А. Чехович, Ю. С. Шемшученко та інші науковці.

Розвиток вітчизняного конституціоналізму залежав від державно-правового, соціально-економічного, політичного, культурного, релігійного розвитку українського суспільства. На формування українського конституціоналізму великий вплив мали зовнішні чинники: конституційні

явища тих країн, до складу яких входили етнічні землі України та європейські конституційні ідеї.

Складовими елементами конституціоналізму є конституційні ідеї та погляди науковців, державних і релігійних діячів, політиків. Для кращого розуміння етапів зародження українського конституціоналізму необхідно дослідити конституційні погляди відомих постатей української історії С. Оріховського-Роксолана, Й. Верещинського, С. Пекаліда, П. Могили, Б. Хмельницького, П. Орлика, С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Я. Козельського, П. Пестеля, М. Муравйова, М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, І. Франка та інших.

Проаналізувати україно-польські та україно-московські міжнародні угоди другої половини XVII ст.; Конституції Пилипа Орлика 1710 р.; конституційні проекти Г. Андрузького, М. Драгоманова, М. Міхновського, С. Десницького, О. Копцюха, О. Ейхельмана; конституції, конституційні проекти та програмні документи Української Центральної Ради, Української Держави Павла Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки; конституції Української РСР; Конституції України 1996 р., конституційні проекти та інші конституційно-правові акти незалежної України. Головною складовою українського конституціоналізму є процес формування в Україні сучасної європейської моделі конституціоналізму.

Поглиблене вивчення історії конституціоналізму необхідне зважаючи на те, що конституціоналізм – це складне і багатогранне політико-правове, історико-соціальне та культурне явище. Він включає конституційні погляди та ідеї, конституційні нормативно-правові явища, конституційні інститути, конституційний процес, систему захисту конституційного ладу і самої конституції, систему знань у галузі конституційного права, а також правову політику та ідеологію.

Вивчення історії українського конституціоналізму суттєво поглибить знання студентів з таких навчальних дисциплін як Історія держави і права України, Історія вчень про державу і право, Теорія права та Конституційне право України. Знання з питань історії українського конституціоналізму дадуть можливість краще зрозуміти особливості конституційного процесу у наш час, а також прогнозувати можливі напрямки розвитку конституційних інститутів України у майбутньому.

**Об'єктом дослідження є:** етапи становлення та розвитку українського конституціоналізму в розрізі історичних подій від давніх часів до нашого сьогодення.

**Предметом дослідження є:** вивчення процесу зародження, становлення і розвитку вітчизняного конституціоналізму на різних історичних етапах формування держави і права України. Оскільки Історія розвитку конституціоналізму в Україні вивчає конституційні ідеї та погляди, конституційні проекти, процес розробки, прийняття і зміст Конституцій України та інших конституційно-правових актів. Вивчення історії вітчизняного конституціоналізму неможливе без знання сукупності соціально-економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних та інших суспільних явищ. Історія розвитку конституціоналізму в Україні розглядає не лише явища українського національного конституціоналізму, а й конституційні явища тих країн, до складу яких тимчасово входили етнічні українські землі. Це пояснюється тривалим перебуванням України у складі інших країн, що вплинуло на розвиток вітчизняного конституціоналізму.

**Метою дослідження є:** визначення етапів становлення та розвитку Українського конституціоналізму, необхідних для розуміння сучасного вітчизняного конституціоналізму, його значення для процесів європейської інтеграції України, усвідомлення проблем на шляху запровадження в

Україні європейської ліберальної доктрини конституціоналізму та перспектив його подальшого розвитку та інтеграції.

**Завданням є:** а) охарактеризувати поняття конституціоналізму та визначити його значення для функціонування системи конституційного регулювання; б) визначити роль принципу верховенства конституції як центральної ідеї сучасного конституційного регулювання; в) окреслити специфіку трансформації цінностей конституціоналізму у сучасній національній правовій культурі.

**Методами дослідження є:** історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний. Головна ідея та суть історико-генетичного методу полягає у послідовному виявленні властивостей об'єкта, що вивчається з метою відтворення його реальної історії. З огляду на логічну природу, історико-генетичний метод є аналітично-індуктивним, а за формою виразу – описовим. Використання історико-порівняльного методу зумовлюється тим, що історико-правовий розвиток є закономірним процесом, що постійно повторюється і певна частина його явищ є рівними за значенням. Тому історико-порівняльний метод дає можливість встановити суть конституційних явищ, беручи до уваги їх спільні та відмінні ознаки.

## **РОЗДІЛ I. Виникнення конституційно-правових ідей та явищ в Україні у другій половині XVI – XVIII ст.**

### **1. Зародження національних конституційно-правових ідей.**

У другій половині XIV ст. давньоруські (українські) землі були захоплені Польським королівством та Литовським князівством. У результаті укладення Люблінської унії 1569 р. Литва на правах автономії увійшла до складу Польщі. Об'єднана польсько-литовська держава отримала назву Речі Посполитої. На території сучасних українських етнічних земель Польща проводила колоніальну політику, яка супроводжувалася політичним, національним, соціально-економічним та релігійним гнітом по відношенню до українського народу. Але водночас Польща мала і позитивний вплив на розвиток політико-правової думки в Україні. Для державного ладу Речі Посполитої була характерна низка прогресивних, як на той час, ознак, таких як виборність та обмеження влади короля, діяльність виборного, колегіального, строкового станово-представницького органу – сейму. Саме цим Польща помітно та вигідно відрізнялася від абсолютистських країн Європи та Московського царства. Через Річ Посполиту із Західної Європи почали проникати до України конституційні ідеї Просвітництва і Реформації, які підривали панування феодального ладу та католицької церкви.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. освіта в Україні стає одним із найважливіших засобів у боротьбі проти полонізації і покатоличення, за збереження етнічної цілісності. На цей час припадає діяльність братств – світських організацій, які відстоювали та підтримували релігійні, політичні, національні та культурні права українців. Вони сприяли збереженню української православної традиції, становленню громадянського суспіль-

ства, його етнонаціональної консолідації, підвищенню рівня освіти та культури. Києво-Могилянський колегіум, який за своєю навчальною програмою був близьким до західноєвропейських університетів, зробив не-оціненний, вагомий внесок у формування світосприймання, розуміння та осмислення суспільного життя, зародження конституційних ідей.

Конституційно-правова думка еволюціонувала двома напрямками: духовним (богословським), який спирався на моральні цінності православ'я і світським, який поступово відокремлювався від богословського та пропонував раціональні шляхи вирішення проблем відродження державності та розвиток соціальної політики.

Серед вітчизняних письменників, мислителів та суспільно-політичних діячів кінця XVI ст. однією з найбільш масштабних постатей був Йосип Верещинський (1530-1599 рр.). Він один з небагатьох, та майже перший хто долучився до розгляду концепції української державності. Його конституційні ідеї споріднені з підходами мислителів-гуманістів епохи Відродження. Й. Верещинський в своїх твердженнях виходив з того, що державність України має бути втілена у формі козацької державної автономії у складі Речі Посполитої. У 1594 р. він розробив конституційний проект створення Української козацької держави. [1, с. 18]

Головною ідеєю Верещинського такий поділ влади: главою держави мав бути князь, котрий перебував у васальній залежності від польського короля, а гетьман виконував обов'язки командувача козацького війська. Переяслав мав би бути Столицею держави. Автор проекту пропонував упровадження військово-територіального полкового устрою – 12 полків. До Козацького полку повинні були входити такі землі: Лівобережжя, Київщину, Полісся, частину Білорусі. Києву було б відведено велику роль у державницькій концепції Й. Верещинського, політичного та релігійного центр.



Головну роль в цій системі управління автор відводить військово-політичній організації козацтва. Населення територіального полку повинне підпорядковуватися місцевим органам влади, козацтво мало отримати шляхетські привілеї, а козацьке звичаєве право стати основним джерелом права.

Польський уряд не схвалив проект створення Української держави, запропонований Й. Верещинським, але його державотворчі ідеї козацтво намагалося впровадити у впродовж XVII ст. Данний проект став першим проектом Конституції України як козацької держави. Конституційну концепцію Й. Верещинського розвинув козацький лідер Северин Наливайко (1560-1597 рр.). Лідер козаків ставить питання про територіальне визначення козацької автономії на Поділлі. С. Наливайко запропонував проект створення Козацької держави на двох рівнях – територіальному та ідейному.

Окремої уваги заслуговує конституційна концепція Симона Пекаліда (1567-1601 рр.). Погляди С. Пекаліда сформувалися на основі ренесансно-гуманістичних ідей та православної традиції. У праці “Острозька війна” він здійснює порівняльний аналіз двох політико-правових теорій – князівської України і козацької України [2, с. 26].

Виходячи із власної концепції держави, автор розглядає державу як “очолювану королем природну організацію людей”, що складається з різних станів, які посідають відповідне місце у соціально-політичній ієрархії. Для автора цієї ідеї король є символом державної єдності, гарантом її внутрішнього спокою і зовнішньої безпеки, тобто королівська влада визначалася гуманістом як вища політична цінність, оскільки була втіленням національної і державної єдності [3, с. 178].

Суспільно-політичний ідеал С. Пекаліда – свобода, що досягається завдяки військовій силі. Автор виступає на підтримку війни, котра ведеться за для захисту вітчизни – Русі. С. Пекалід пише: “Славлю я зброю й мужів з-за

порогів” [3, с. 179]. Він виправдовує і звеличує справедливі війни, що ведуться за волю і свободу народу. У цьому контексті мислитель вимальовує й образ ідеального воїна, котрий веде таку справедливу війну, яку виправдовує Бог. Втіленням такого воїна для нього виступає запорозьке козацтво. Водночас С. Пекалід міркує над сутністю влади, її суспільними, політичними і громадськими функціями. Він вважає, що влада – минуща, але здобутки тих, хто її тримав у своїх руках, визначають майбутнє держав [3, с. 179].

Погляди С. Пекаліда щодо козацтва розвинули православні церковні публіцисти Йосип Борецький, Зіновій Копистенський, Мелентій Смотрицький, які виступили з політико-ідеологічним осмисленням ролі козаків у житті українського суспільства. Вони обґрунтовували та пропагували історичну роль козацтва як військової сили, здатної захистити християнство, відстояти славу українського народу, а отже і відродити його державність.

Вагомий внесок у розвиток української конституційної думки зробив церковний, освітній та політичний діяч Петро Могила (1597- 1647 рр.). У наукових працях П. Могили переважає виразна тенденція до поєднання ідей середньовічної схоластики, Ренесансу й Реформації, ідей античних та християнських авторів.

За словами самого П. Могила, визначальною рисою Бога, світу і людини є любов, а відтак милосердя і терплячість. Ідея душевного і духовного життя людини посідає у його творах важливе місце. З нею автор пов’язує ідею діяльної любові або добродійства, що в свою чергу стає основою суспільної злагоди й єдності, наслідком яких є побудова “суспільного блага”. Досягнення стану суспільного блага він пов’язує із діяльністю держави [4, с. 147].

П. Могила був одним із перших православних мислителів в Україні, який, виходячи із вчення про природне право, обґрунтовував утворення в

майбутньому української держави. Основним державотворчим чинником він вважав не якийсь окремий стан, а злагоду, єдність усіх станів, етнічних угруповань і конфесій в Україні. Ідеальною формою правління на його думку була обмежена законом сильна монархічна влада. Закон і право П. Могила підносив вище будь-якої земної влади (царської чи церковної), стверджуючи, що вони є не лише дар Божий, а й сам Бог, який його дав. У працях відомого мислителя П. Могили спостерігається тенденція до зближення права і моралі.

У тогочасних історичних умовах польсько-шляхетського панування українці не мали власної державності, влада на їхніх землях належала польському королю, була ворожою і чужою українському народові.

Конституційно-правові та філософські ідеї і діяльність П. Могили сприяли духовній єдності українського народу, що було необхідною передумовою подальшої політичної консолідації з метою створення національної держави. Погляди мислителя були взяті за основу державотворчої політики Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Конституційні ідеї українського народу про національну державність, права і свободи було втілено у козацьких правових звичаях, які слід вважати одним із джерел конституційного права XVI- XVIII ст. Процес установлення та формування козацьких правових звичаїв повністю втілювався у життя впродовж XVI ст. одночасно із становленням військової та соціальної організації низового козацтва – Запорозької Січі. Козацькі правові звичаї та лад формувалися під впливом особливих соціальних умов – відсутності характерного розшарування суспільства на стани, постійної участі у військових діях, міжконфесійного протистояння. Правові звичаї запорожців – “давні права та вольності” визначали права та обов’язки козаків, під корегували та врегульовували діяльність органів військового управління Запорозької Січі,

судоустрою і судочинства. Козацьке звичаєве право будувалось на демократичних принципах виборності, колегіальності, підконтрольності та підзвітності органів управління. Проте, Запорозька Січ не могла стати зародком української державності та конституціоналізму через яскраво виражений охлократичний характер та відсутність соціально-економічної інфраструктури.

З метою розколу та занепаду козацтва, встановлення над ним контролю та використання його у власних цілях, польський король Сигізмунд Август 1572 р. прийняв на військову службу 300 козаків, що поклало початок утворенню реєстрового козацького війська. Офіційна назва яку вони отримали – Військо його королівської милості Запорозьке. Військова організація реєстровців зводилася та трималася на основі нормативних актів польського короля і уряду. Проте реєстрові козаки запозичили правові звичаї запорожців. Вони скликали загальновійськову та старшинську ради, самостійно обирали козацьких старшин та здійснювали судочинство, керуючись козацькими правовими звичаями. При цьому використання реєстровцями правових звичаїв запорожців не було простим дублюванням. Реєстрове козацтво змінювало окремі звичаї низових козаків, пристосовуючи їх до потреб полково-сотенної організації та нових соціальних умов. [5, с. 174]

У 1582 р. реформа короля Стефана Баторія допомогла звільнити реєстрових козаків від сплати податків, узаконила козацьке судочинство та свободу землекористування, що стало юридичним визнанням урядом Польщі реєстрового козацтва в якості нової привілейованої суспільної верстви. Проте задекларована реформа не була прийнятою та реалізованою польським урядом. Це призвело до того, що реєстровці почали вимагати від Польщі визнання їхніх “прав і вольностей”, виконання урядом взятих на себе зобов’язань.

Наприкінці XVI ст. в поглядах реєстрових козаків відбулася еволюція

від вимог закріплення їх станових привілеїв до надання Україні державної автономії у складі Речі Посполитої. Намір організувати Україну “по-козацьки” мали ватажки козацько-селянського повстання 1591-1593 років Кшиштоф Косинський і Северин Наливайко. Процес розвитку державотворчої ідеї активізувала польська політика покатоличення українського народу, гоніння на православну церкву, що увінчалось укладенням Брестської церковної унії 1596 р. За умов відсутності власної держави посягання на православну церкву було сприйняте українцями як посягання на право національного самовизначення. Козацтво стало на захист православ'я. В результаті, ідея державності поєднується з ідеєю захисту православ'я і набуває релігійного обґрунтування.

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. козацтво стало основною рушійною силою, яка намагалася реалізувати ідею державності. Неухильно зростав його авторитет і соціальна значущість. Воно набувало все більшого поширення та підтримки серед українського населення. Мешканці Південно-Східного регіону України масово проголошувати себе козаками. У результаті покозачення селян та міщан козацтво перетворилося в один із найчисельніших суспільних станів південних повітів Київського і Брацлавського воєводств.

Сеймова конституція 1609 р. відзначала, що козаки не визнають влади місцевої польської адміністрації і “беруть під свою юрисдикцію цілі міста”. На Варшавському сеймі 1616 р. один із магнатів заявив, що козаки “в великій державі свою осібну творять”. У 1625 р. король змушений був визнати, що козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою [6, с. 16].

З козацтвом все більше змушена була рахуватися Річ Посполита: збільшувала число козацького реєстру, залучала козаків до військових дій проти Московського царства та Туреччини. Козаки утворювали делегації та брали участь у роботі сейму, вели переговори з представниками польського

уряду. Житомирську 1614 р., Вільшанську 1617 р., Ростовицьку 1619 р. і Куруківську 1625 р. угоди Польща укладала з козацтвом, як з державним суб'єктом. Проте офіційно визнати українську автономію Річ Посполита відмовлялася [5, с. 213].

Сеймова ординація 1625 р. узаконила військово-територіальний устрій козаків та розміщення на території Корсунського, Черкаського і Чигиринського староства шести реєстрових полків. Проте такий вчинок, така поступка польського уряду вже не могла задовільнити козацтво. У 30-ті роки XVII ст. прокотилася нова хвиля козацько-селянських повстань. Польщі вдалося придушити національно-визвольний рух в Україні. Ординація 1638 року значно обмежила “права і вольності” козаків, ліквідувала козацьке управління.

На середину XVII ст. остаточно визріли політичні, соціальні та національні умови для формування Української держави. Про це свідчить національно-визвольна війна українського народу, яка носила антифеодальний характер і мала низку спільних рис із європейськими буржуазними революціями [7, с. 40-41].

## **2. Джерела конституційного права України другої половини XVII ст.**

Богдан Хмельницький, на той час чигиринський сотник, на початку 1648 р підняв нове повстання проти Речі Посполитої. Після перших перемог під Жовтими Водами і Корсуном повстання перетворилося в загально- народну національно-визвольну війну. У березні того ж року під час переговорів з польськими комісарами Б. Хмельницький вперше сформулював конституційну ідею надання Україні автономії в складі Речі Посполитої. У травні 1648 р. гетьман направив польському урядові вимоги, що зводилися до “створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави” [5, с. 204].

Завдяки перемогам козацько-селянського війська з’явилася можливість ліквідувати польсько-шляхетську адміністрацію на території визволеної України влітку 1648 р. Вся влада перейшла до козацьких військових органів управління, та вже на кінець 1648 р. Україна мала основні ознаки державності: населення, територію, військо, органи влади і управління, полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, суд, право.

За часів утворення Української держави у 1648 р. розпочався процес юридичного становлення вітчизняного конституціоналізму. Демократичні правові звичаї козаків – “давні права та вольності козацькі” – зуміли зберегти свою чинність в Україні-Гетьманщині і спромоглися стати одним із джерел конституційного права. У процесі державотворення гетьман і генеральний уряд керувалися апробованою впродовж тривало часу козацькою системою звичаєвого права. У писемних джерелах його називали “стародавні права і вольності козацькі”, “малоросійські права” [5, с. 217].

Норми звичаєвого права визначали права і обов'язки козаків, врегулювали порядок діяльності генерального, полкового та сотенного урядів. Завдяки цим нормам та беручи їх за основу, в Україні було встановлено республіканську форму правління. Використання правових звичаїв запорозьких та реєстрових козаків посприяло формуванню в Україні-Гетьманщині республіканських інститутів як виборність, колегіальність, демократичних, строковість, підзвітність та підконтрольність органів козацького самоврядування. Генеральний уряд на чолі з Гетьманом керувалися козацьким звичаєвим правом при розробці нормативних актів Української держави та при укладанні міжнародних угод. Деяка частина правових звичаїв стала юридично закріпленою в міжнародних угодах та нормативно-правових актах Української держави [8, с. 4].

“Статут про устрій Війська Запорозького”, прийнятий радою старшин який набув чинності у червні 1648 р., став першим конституційно-правовим актом козацької держави. Статут було розроблено з ініціативи та за участі Б. Хмельницького. Цей статут закріпив за гетьманом статус не лише командувача козацького війська, а і статус глави держави. За статутом гетьманові надавалися не лише законодавчі повноваження, а і суттєво розширювалися його повноваження в галузі виконавчої та судової влади. Цим конституційно-правовим актом частково визначалися права і обов'язки полковників, сотників та інших козацьких урядників. Посилання на “Статут про устрій Війська Запорозького” 1648 р. можна знайти в універсалах Б. Хмельницького. У історичних джерелах є згадки про конституцію Б. Хмельницького. Ймовірно, що під цим документом автори літописів мали на увазі “Статут про устрій Війська Запорозького”.

Джерелами конституційного права України стали окремі гетьманські універсали та грамоти, які захищали права і свободи представників окремих



суспільних станів, встановлювали виборний, представницький, колегіальний характер органів публічної влади. Таким чином, наприклад, універсал Б. Хмельницького 1654 р. встановлював норми оподаткування іноземних купців та запроваджував посаду державного дозорця для стягнення мита. У червні 1657 р. було ухвалено універсал, гетьман підтверджував “права та вольності” шляхти Пінського повіту та діючу систему адміністративних і судових органів.

Українська держава визнала чинність Магдебургського права, яке регулювало діяльність органів міського самоврядування. Демократизм і універсальність Магдебурзького права та духовна спорідненість українців з європейською культурою, об’єктивно зумовили його швидке поширення на українських землях. Гетьманські грамоти закріплювали право міст на самоврядування або надавали їм таке право вперше. Магдебургське право регулювало права і обов’язки мешканців міст, передбачало формування органів міського самоврядування шляхом виборів, встановлювало поділ органів на розпорядчі (магістрат, ратуша), виконавчі (міська управа, колегії) та судові (лава), передбачало колегіальність, строковість та підзвітність міського самоврядування.

Новоутворена Українська держава відмінила національні та релігійні обмеження для представництва у міському самоврядуванні. В Україні-Гетьманщині етнічні українці, православні отримали вільний доступ до органів міського самоврядування.

Одним із найважливіших прикладів розвитку вітчизняного конституціоналізму і джерел конституційного права України стали міжнародні угоди. До них відносяться Зборівська угода 1649 р., Білоцерківська угода 1651 р., Гадяцький трактат 1658 р., Чуднівська угода (Слободищенський трактат) 1660 р. із Річчю Посполитою, Переяславсько-Московська угода 1654 р., Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., Глухівські статті 1669

р., Конотопські статті 1672 р., Коломацькі статті 1687 р. – угоди з Московським царством [9, с. 20].

Порядок укладання міжнародних угод було затверджено у козацьких правових звичаях і передбачало проходження кількох обов'язкових стадій: 1) ухвалення Генеральною радою попереднього рішення про необхідність укладення угоди; 2) підготовка проекту угоди генеральним урядом; узгодження проекту сторонами угоди; 4) ратифікація угоди Генеральною радою.

Фактично, гетьман і генеральний уряд, укладаючи міжнародні угоди, порушували козацьке звичаєве право. Зборівську угоду 1649 р. Б. Хмельницький уклав разом із старшиною без участі Генеральної ради, що викликало обурення широких козацьких мас. Гетьман і рада старшин розробили і затвердили проект Переяславської угоди 1654 р., ратифікували Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р.

Глухівська угода 1669 р., Конотопська угода 1672 р., Переяславська угода 1674 р. і Коломацька угода 1687 р. були укладені та ухвалені Генеральною радою, але склад цих рад формувався старшиною тому всі питання, які подавалися на їх розгляд, попередньо вирішувала рада старшин та нав'язувала свої рішення козакам. Так, на Конотопську раду полковники і сотники відбирали надійних “значних” козаків. На Коломацьку раду було допущено лише близько 2 тисяч козаків, тоді коли козацьке військо, що поверталось з Азовського походу, було значно чисельнішим. Старшина формувала ініціативні групи серед учасників ради, чим забезпечувала прийняття бажаного рішення [10, с. 15].

Вперше своє правове оформлення і закріплення Українська держава знайшла у Зборівській угоді 1649 р. Україна здобула статус автономії у складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. За Зборівською угодою Польща визнала право козаків обирати

гетьмана радою. Зборівська угода у ст. 1 підтверджувала всі ті повноваження, які Польща надавала гетьманам у минулому, “котрих є які-небудь потвердження в книгах”. Юрисдикція гетьмана розповсюджувалася лише на козацьке населення Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Гетьман підпорядковувався безпосередньо королю. Зборівська угода закріпила за гетьманом повноваження глави козацької автономії [11, с. 5].

За ст. 2 Зборівської угоди 1649 р. гетьман отримав право скласти 40-тисячний козацький реєстр. Він був складений гетьманом та генеральним урядом і затверджений старшинською радою у Каневі. Книги козацького реєстру Війська Запорозького – конституційно-правовий акт української держави. Згідно реєстру формувалися 16 полків та 267 сотень, як військових підрозділів та одночасно адміністративно-територіальних одиниць [5, с. 208].

Реєстр поіменно встановлював та юридично закріплював приналежність до козацького стану, який складав політичну еліту держави. Реєстрові козаки не тільки офіційно перебували на військовій службі, вони мали право брати участь у виборах, брати участь у роботі сотенної, полкової та Генеральної ради; з числа козаків формувався сотенний, полковий та генеральний уряди, а також інші адміністративні та судові органи. У майбутньому кількісний склад козацького реєстру вважався одним із найважливіших факторів, який свідчив про обсяг суверенних прав України.

Зборівською угодою 1649 р. закріплювалися вольності Війська Запорозького, українська шляхта прирівнювалася у правах до польської, київський митрополит отримав право входити до польського Сенату. Однак на території козацької держави мала своє закріплене місце польська адміністрація, проте на більшість відповідальних посад король мав право призначати тільки православних шляхтичів.

Незважаючи на низку не вигідних для України умов (обмеження території, повернення польської адміністрації, обмежений козацький реєстр), в загалі Зборівська угода створила умови для формування української державності. Згодом вона використовувалася як правове джерело для конституційних проектів та ідей.

У 1651 р. гетьман і генеральний уряд змушені були укласти з Польщею нову угоду, відому в історії під назвою Білоцерківського трактату. Білоцерківська угода підтверджувала автономний статус України-Гетьманщини у складі Речі Посполитої, але при цьому суттєво обмежувала її суверенні права.

Білоцерківський трактат обмежив територію Української автономії до території Київського воєводства, а козацький реєстр до 20 тисяч козаків [5, с. 210].

Після перемоги під Батогом у червні 1652 р. Б. Хмельницький рішуче взяв курс на створення незалежної держави. Білоцерківська угода 1651 р. втратила свою чинність і Україна набула статусу суверенної держави. Проте Українська держава не мала змоги відстояти свою незалежність і змушена була шукати підтримки у сусідніх країн.

Росія як держава-протектор, зобов'язала Україну передавати частину прибутків до царської казни (ст. 1), обмежувала право на дипломатичні відносини з Туреччиною та Польщею (ст. 5), вимагала від гетьмана брати участь у військових діях на заклик царя [11, с. 7-8].

За договором 1654 р. Україна зберігала власні органи влади і управління, законодавство, адміністративно-територіальний устрій, військо, фінанси, податкову систему та мито, державний кордон з Московським царством і іншими країнами, право на зовнішньо-політичну діяльність. Царський уряд визнавав право України на формування 60-тисячного козацького реєстру [11, с. 7-8].

Завдяки Переяславській угоді, яка укладена 1654 р., за гетьманом було юридично закріплено його повноваження, що передбачалися козацьким правом та статус голови суверенної держави.

Московське царство і Річ Посполита укладали угоди з Україною як із державним суб'єктом. Характер україно-російських угод свідчить, що царський уряд послідовно проводив політику, спрямовану на поступову зміну відносин протекторату на федеративний державно-правовий зв'язок – включення України на правах автономії до складу Росії, а на кінець XVII ст. – обмеження суверенних прав Української автономії.

У 1687 р. під час виборів гетьмана Івана Мазепи між Україною і Московським царством було укладено Коломацьку угоду. Скориставшись умовами Вічного миру з Польщею 1686 р. та виборами гетьмана, царський уряд у черговий раз обмежив суверенні права України. Стаття 11 забороняла гетьманові звільняти генеральних старшин без дозволу царя та необхідної санкції. Царський уряд направляв до Батурина стрілецький полк, щоб встановити контроль над гетьманом. Особливу увагу варто звернути на ст. 19 Коломацької угоди. Вона вимагала, щоб “никто не подавал голосов, что малороссийский край гетманского регимента” [10, с. 170].

Завдяки державницькій політиці Івана Мазепи до початку XVIII ст. значена стаття залишалася не реалізованою.

Для подальшого розвитку українського конституціоналізму стало важливим те, що І. Мазепа не обмежував передбачені Коломацькою угодою 1687 р. права козацько-старшинської еліти – основного носія конституційних ідей.

З Україною укладали угоди Московське царство та Річ Посполита як із державним суб'єктом. Характер україно-російських угод засвідчує, послідовність проведення політики царського уряду, направлену на поступову зміну відносин з протекторату на федеративний державно-правовий

зв'язок –та України до складу Росії на правах автономії, а на кінець XVII ст. – обмеження Української автономії та її суверенних прав.

Незважаючи на те, що козацьке звичаєве право було порушено при укладанні російських та польських міжнародних угод, вони стали важливим джерелом конституційного права України. Такі угоди мали вищу юридичну силу, та врегульовували державно-правовий статус і територію України, налагоджували діяльність вищих та місцевих органів державної влади, влаштували адміністративно-територіальний поділ української держави, мали вплив на судоустрій та податкову систему. Завдячуючи козацькому звичаєвому праві, міжнародні угоди юридично затвердили в Українській державі права та свободи реєстрових козаків, міщан і православного духовенства, колегіальність, виборність, підконтрольність та підзвітність органів влади. Козацький звичай, який вимагав щоб всі в край важливі, державні справи, а саме: адміністративні, військові, фінансові, судові та інших галузей, вирішувалися колегіального та закріпили підконтрольність гетьмана раді старшин стали узаконеними завдяки Міжнародним угодам. Положення про суверенітет України, про права і свободи козаків та інших суспільних станів, про обмеження влади гетьмана реалізовані у міжнародних угодах, слід вважати важливою складовою процесу зародження вітчизняного конституціоналізму [8,с. 4-5].

Джерела українського конституціоналізму доби Гетьманщини відображають договірні суспільно-політичні традиції, що існували у країнах Центральної та Східної Європи. Головна договірна традиція, яка стала основою для розвитку українського конституціоналізму, полягала у намаганні захистити інтереси України-Гетьманщини як держави, так і представників її еліти у різних договірних формах, що закладали основи правового регламентування суспільних відносин.

Розвиток конституційної та політико-правової думки України у XVIII

ст. відбувався за умов обмеження української автономії після поразки шведсько-українського війська у 1709 р. Вибори гетьмана Івана Скоропадського і укладення нової україно-російської угоди – Решетилівських статей 1709 р. було проведено на вимогу Петра I і під контролем царського уряду Росії. За цією угодою Українська автономія носила формальний характер. Відродити українську державність намагалися гетьмани Павло Полуботок та Данило Апостол. Після смерті Д. Апостола 1734 р. царський уряд заборонив вибори гетьмана, а натомість створив новий орган – Правління гетьманського уряду. У період 1750–1764 рр. інститут гетьманства було відновлено. Гетьман Олексій Розумовський проводив реформи, спрямовані на розширення автономних прав України, зокрема, судову реформу. У XVIII ст. гетьманський уряд ініціював проведення кодифікаційних робіт, що мали на меті зміцнення української автономії.

### **3. Становлення вітчизняного конституціоналізму на західноукраїнських землях у другій половині XIX – початку XX ст.**

1783 р. Російська імперія завершила процес ліквідації української автономії. Припинив своє існування полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій. Натомість, в результаті проведення адміністративно-територіальної реформи, запроваджено загально-імперський поділ на губернії та повіти. Лівобережні козацькі полки реорганізовані у 10 регулярних кавалерійських полків. Козацька старшина і українська шляхта були включені до дворянського стану Російської імперії.

Проте, незважаючи на ліквідацію національної державності, представники вітчизняної політичної та наукової еліти не припиняли діяльності, що мала за мету її відродження. На початку XIX ст. цьому сприяла низка факторів. У 1801 р. російський престол перейшов до рук освіченого і ліберально налаштованого імператора Олександра I. За його наказом у Російській імперії було проведено державно-правову реформу, що передбачала зміни у вищих органах влади та систематизацію законодавства. Реформа не зачіпала основ самодержавства і феодального ладу та все ж носила прогресивний характер.

Реформа проводилася згідно з “Планом державних перетворень” 1809 р. Михайла Сперанського (1772-1839 рр.). План передбачав поділ населення



на три класи: дворян, купців і кріпосних, а тому громадянськими і політичними правами могли користуватися представники лише перших двох класів. План не містив положень про демократичні права і свободи. Автор пропонував запровадити поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову без механізму стримувань і противаг. Органами законодавчої влади повинні стати Державна Дума і Державна Рада [12, с. 501-503].

Іншим фактором, що вплинув на розвиток конституційних ідей цієї доби стала участь українських військових у поході на наполеонівську Францію у 1812 р. Перебуваючи на території Західної Європи, представники українського дворянства прониклися європейськими ліберально-демократичними ідеями. Вони змогли переконатися у перевагах європейських цивілізаційних принципів над самодержавно-кріпосницьким режимом Російської імперії.

Під впливом зазначених обставин, ліберально налаштоване українське дворянство почало формувати таємні товариства, що прагнули обґрунтувати і втілити у життя конституційні ідеї відновлення національної державності, парламентаризму, демократії та рівноправності.

На початку XIX ст. на території Малоросійського і Київського генерал-губернаторств зберігали чинність українські джерела права. У межах загальноімперських кодифікаційних робіт було проведено кодифікацію українського права. Результатом цього стали “Зібрання малоросійських прав” 1807 р. і “Звід місцевих законів та областей, приєднаних від Польщі” 1837 р. Продовжувала діяти система судоустрою Гетьманщини, мовою судочинства залишалася українська мова. Це підтримувало віру у вітчизняних ліберальних політиків про невідворотність відродження української державності.

Підчас Київського з’їзду у 1824 р. учасники Південного товариства погодили, розроблену Павлом Пестелем конституційну збірку програм під назвою “Руська правда”. Ця програма затверджувала та передбачала

ліквідацію кріпацтва, надання селянам громадянських прав, робила приватну власність, недоторканною, розділяла землі на громадську й приватну, право громадян на отримання наділу із громадського фонду для сільського господарства, обмеження поміщицького землеволодіння до 5 тисяч десятин. “Руська правда” обґрунтовувала необхідність запровадження конституційних прав і свобод: недоторканність особи, рівноправність, свободу совісті, слова, зборів. Тим самим Росія повинна була стати республікою де відбувся поділ влади на законодавчу (Народне віче), виконавчу (Державна дума) і наглядову (Верховний собор). В Росії програма національного питання мала консервативні положення. Вона визнавала право на самовизначення лише для польського народу і відмовляла у цьому українському та іншим народам Російської імперії. Якщо порівнювати Росію з іншими народами, то вони мали особливе положення з більш м’яким ставленням [12, с. 524- 525].

Отже, у першій половині XIX ст. намітилися дві основні течії реалізації конституційно-правових ідей: ліберальна, котра мала за мету відновлення української національної державності та проведення демократичних перетворень шляхом реформ і радикальна, представники якої вважали, що відродити державність України можливо лише революційним шляхом.

Повстання поляків у 1831 р. злякало уряд Російської імперії. Тому придушення цього повстання російською владою було жорстоким та безжалісним. Київський університет, що був заснований у 1833 р імператорським указом., повинен був замінити Києво-Могилянську академію, яка до 1817 р. була центром української освіти та культури, мала значні історичні й гуманістичні традиції. Академія поступово перетворилася на заклад, що готував виключно служителів православної церкви.

Відсутність прав і свобод у Російській імперії викликало найбільше незадоволення у освічених українців. Процеси формування конституційних

ідей, служіння власному народу розвивалися у контексті тогочасних європейських тенденцій. На початку 40-х років XIX ст. центром українського національно-визвольного руху стає Київ. Студенти і прогресивно налаштовані викладачі Київського університету організували таємний гурток “Київська молодь”, поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації та звільнення селян від кріпацтва. Гуртківці обговорювали майбутнє України, вивчали праці французьких просвітителів Вольтера, Сен-Сімона, Фур’є, цікавилися процесами відродження інших слов’янських народів: поляків, чехів, хорватів, сербів, болгар, словаків, словенців і мріяли, як писав Тарас Шевченко, “щоб усі слов’яни стали добрими братами”. Гурток став ідейним та організаційним попередником українського політичного товариства кінця 40-х років XIX ст. – Слов’янського товариства святих Кирила і Мефодія, відомого як Кирило-Мефодіївське товариство.

Товариство виникло наприкінці 1845 р. і проіснувало не більше п’ятнадцяти місяців. Його засновниками були чиновник канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак, ад’юнкт Київського університету Микола Костомаров та студент цього університету Микола Білозерський. [13, с. 67].

Кирило-Мефодіївського товариства всі свої найважливіші конституційні та політико-правові ідеї було викладено в програмних документах, до яких належать “Статут Слов’янського товариства святих Кирила та Мефодія”, відозви “Брати українці” та “Браття великоросіяни і поляки”, “Книга буття українського народу”, у наукових та літературних творах учасників організації [14, с. 176].

За задумом учасників товариства, основою для встановлення справедливого співіснування та державного ладу у слов’янських народів мали стати головні заповіді та принципи християнського віроісповідання та моралі. Отже вже в четвертому пункті “Головних ідей” Статуту визначалося, що “правління, законодавство, право власності і просвітництво у всіх слов’ян

повинні ґрунтуватись на святій релігії господа нашого Ісуса Христа”. Наслідування моральним принципам християнства повинно було стати фундаментом та передумовою для залучення неофітів (новонавернених християн) до Кирило-Мефодіївського товариства для змінення державних посад у майбутньому чесно організованому суспільстві [4, с. 268].

В. О. Рум'янцев зазначає, що програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства містили три блоки державно-правових проблем: про права і свободи слов'янських народів, зокрема українців, про федерацію слов'янських народів і про форму правління слов'янської держави [13, с. 68].

Загалом, конституційні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства і, зокрема, Г. Андрузького мали великий вплив на формування основних напрямків вітчизняної конституційно-правової думки кінця XIX – початку XX ст. Завдяки працям наукових діячів Кирило-Мефодіївського товариства конституційні ідеї відродження української державності, що вони запроваджували були початком для розвитку ідеї ліберального ладу у представників наступного покоління вітчизняних науковців та політиків. Такі поняття як, права людини і громадянина, демократичні республіки, децентралізації влади мали розвиток в подальших працях науковців.

Останніх 25 років XIX ст. українська конституційна думка мала своє місце та розвиток у працях відомого нам науковця Михайла Драгоманова (1814-1895 рр.). Драгоманов М. в своїх працях розробив концепцію суспільства, яка ґрунтувалася на ідеї об'єднання гармонійно розвинутих особистостей, така ідея зародилася під впливом декабристів і представників англійського лібералізму. За його думкою, таке суспільство можна збудувати за допомогою децентралізації – федералізації і самоврядування на місцях.

Стаття яка мала назву «Переднє слово», у першому видання журналу «Громада», гарно відображає конституційні погляди М. Драгоманова, у якій

автор визнає необхідність створення не всеслов'янської, а української держави. Саме схильність до конституційних поглядів відомого історичного діяча М. Драгоманова була важливим чинником зміни теоретичних настанов українського національного руху, який пройшов шлях від проголошення та розробки слов'янської ідеї до ствердження української конституційної ідеї.

Таким, чином ми бачимо як зароджувалася конституційна теорія взагалі, та всі етапи еволюціонування від ідеї створення слов'янської федерації до української національної держави, завдяки розробкам Михайла Драгоманова. На перше місце ставилися права людини, парламентаризм та децентралізація влади шляхом запровадження федеративного устрою та надання широких повноважень місцевому самоврядуванню.

Реформи 60-70-тих років XIX ст не мали особливого впливу на основи самодержавної влади Російської імперії. Але в тогочасному середовищі було багато прогресивно налаштованих державних діячів, політиків і науковців, через що конституційні ідеї набували все більшої популярності та розвитку. В кінці XIX – початку XX ст. почали з'являтися конституційні проекти Н. Н. Новосельцева, П. А. Валуєва, М. Т. Лоріс-Мелікова. Такі видатні вчені-конституціоналісти О. С. Алексєєв, В. М. Гессен, О. Д. Градовський, В. В. Івановський, М. М. Коркунов, М. М. Ковалевський, М. І. Лазаревський, Б. Е. Нольде, М. І. Свешніков, Б. М. Чичерін та багато інших займалися розробкою концепцій народного суверенітету, народного представництва, поділу влади, парламентаризму, правової держави, незалежного правосуддя. В своїх працях вони брали за основу дослідження досвіду західного конституціоналізму, та на прикладі західних держав констатували, що політико-правовий устрій Російської імперії дещо застарілий.

Російські вчені розробляли конституції для таких держав як Фінляндія і Польща, російські чиновники розробляли конституції Валахії, Молдавському князівству та Болгарії [15, с. 29].

Однак сама Росія, до складу якої входила велика частка українських етнічних територій, свою абсолютно монархічну політику змінювати не бажала. Таке бажання до збереження царського самодержавства зупиняло суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток не тільки Росії, а і тих народів, що розміщувалися на її території. Власне кажучи, це зумовлювало політичну кризу абсолютизму, що було наслідком незавершеністю буржуазно-демократичних реформ. Натомість багато важливих питань залишалося невирішеним: національне і земельне питання, становий суспільний поділ, експлуатація трудящих, відсутність демократичних свобод. В 1900-1903 рр відбулася економічна криза, яка суттєво вплинула в негативному плані на матеріальне становище робітників і селян. В свою чергу в 1904-1905 рр Російська імперія зазнала ганебної поразки у війні з Японією. Всі ці чинники посприяли революції 1905-1907 рр.

Можновладці Російської імперії були змушені піти на проведення демократичних реформ. Наслідком революції стало підписання маніфесту “Про удосконалення державного порядку” імператором Миколою II, яке відбулося 17 жовтня 1905 р. за умов загострення політичної кризи і під тиском опозиційних сил революціонерів. Цим Маніфестом передбачалося створення органу парламентського типу – Державної Думи із законодавчими повноваженнями. У підписаному Маніфесті 17 жовтня Микола II обіцяв подарувати населенню громадянські права і свободи, основу яких повинні були складати загальнодемократичні принципи: недоторканності особистості, свободи совісті, свободи слова, свободи зборів та організацій.[15, с. 7-10].

Однак за змістом Маніфесту важко визначити місце самодержавства у новій політичній системі. У Маніфесті не згадувалися такі слова як, конституція та встановлення конституційного ладу. Можливо, Російський імператор розглядав його як програмний документ, як тимчасову поступку в надії на можливість скасування даного документу під час спаду революційного

руху. [5, с. 7-10].

Запровадивши парламент – Державну Думу, Маніфест легалізував діяльність політичних партій. Виникнення партій означало формування політичного плюралізму, що є важливою складовою конституціоналізму. Російські ліберали створили декілька партій керуючись жовтневим Маніфестом, зокрема, партію “Союз 17 октября” (октябристи), лідери якої були активними прихильниками встановлення конституційної монархії в Росії, але були противниками федеративного устрою і тому не вбачали можливим надання Україні автономії.

Жовтневий маніфест по-різному сприймався в українському суспільстві. Ліберальна буржуазія вважала його своєчасним і корисним. За їхньою думкою, цей документ розпочав епоху конституційної демократії, заклав основи майбутнього падіння самодержавства. Насправді, маніфест став дуже важливим для України. Після його прийняття було скасовано Валувський циркуляр та Емський указ, які забороняли українську мову, було надано дозвіл на створення і діяльність “Просвіти” та інших культурно-просвітницьких організацій, почали видаватися різні друковані роботи українською мовою, жителі мали змогу читати книги, газети і журнали рідною мовою.

У роки Жовтневої революції національно-визвольний рух в Україні підняв дух усіх верств населення і хоча боротьба різних соціальних груп проти великодержавницької політики відрізнялася за формами і методами, все одно прагнення політичних свобод, особистої незалежності і автономії України у складі монархічної Росії об’єднувало переважну більшість українців. Незважаючи на поразку, революція 1905-1907 рр. мала важливе значення в історії України. Революційний рух сприяв піднесенню національної свідомості українського народу, духу, розвитку національно-визвольного руху.

Створення Державної Думи Російської імперії мало великий вплив на

процес утворення українського конституціоналізму, що стало початком парламентаризму і створило умови для формування досвіду парламентської діяльності. До I Державної Думи було обрано 497 депутатів, із них від 8 губерній України – 95 депутатів (63 українці, 22 росіяни, 5 поляків, 4 євреї, 1 німець).. 44 депутати від України створили парламентську фракцію – Українську парламентську громаду. Допомогу українським депутатам щодо їх парламентської діяльності надавав М. Грушевський. Він видавав у Петербурзі “Український вісник”. За його участі було підготовлено декларацію про автономію України, яку сподівалися урочисто проголосити в Думі [5, с. 582].

На початку 1907 р цар вирішив розпустити I Державну Думу та розпочати вибори до II Державної Думи, у яких українські політичні партії активно приймали участь . Із 102 депутатських місць, виділених українським губерніям, “Спілка” провела 14 депутатів, трудовики – 40, по одному депутату обрано від більшовиків Донбасу і УСДРП. Українська фракція почала видавати газету “Рідна справа – вісті з Думи”. На її сторінках і на засіданнях Думи українські депутати відстоювали ідею автономії, рівності прав і свобод. II Державна Дума діяла від 20 лютого до 3 червня 1907 р. після чого була розпущена царем [5, с. 583].

У 1906 р. Микола II санкціонував проект під назвою “Звід основних державних законів”. Цей звід закріплював за імператором законодавчу владу. Однак імператор не міг одноосібно здійснювати законодавчу владу та мусив узгоджувати свої рішення разом з Державною Радою і Державною Думою. У ст. 86 цього Звіду визначалося, що закон може набути чинності тільки за умови повного схвалення Державною Радою і Державною Думою. Тому імператор не міг самостійно здійснювати законотворчу діяльність. Першочерговою ініціативою монарха було про зміну Основних державних законів.



М. Грушевський у своїх працях впродовж 1905-1910 рр. неодноразово вказував про необхідність перебудови Російської імперії на більш демократичних засадах з федеративними принципами, де головною умовою є те, що Україна входить до складу Росії тільки на правах національно-територіальної автономії. Тим часом у Санкт-Петербурзі утворюється “Спілки федералістів-автономістів” де М. Грушевський безпосередньо приймає участь та є співзасновником цього товариства. Учасниками цієї спілки були слов’янські народи українці, поляки, росіяни, а навіть представники прибалтійських і середньоазіатських народів. Той факт, що Україна отримає автономію у складі Росії Грушевський розглядав як одну з фундаментальних шаблів у політичній перебудові Європи шляхом об’єднання європейських країн у федерацію.

У таких наукових працях як “Наша політика”, “Вільна Україна” та “Початки громадянства, генетична соціологія” М. Грушевський намагався обґрунтувати підхід концепції конституційно-державного будівництва України. Головними конституційними ідеями такої концепції М. Грушевського є: розгалуження та децентралізація влади держави, головною метою якої було надати областям територіальної та національної автономії; застосування парламентського правління без прямих виборів до законодавчого органу; поділ влади не тільки за горизонтальною схемою (законодавча, виконавча, судова), а й по вертикалі: у регіонах вся повнота влади належить національно-територіальним сеймам, обраним шляхом всезагального, прямого, безпосереднього і таємного голосування, а у центрі – парламенту, сформованому сеймами; чітке розмежування державного характеру національних окраїн, їх територій, прав і свобод людини та громадянина. [16, с. 51].

У другій половині XIX – початку XX ст. значний вплив на формування

вітчизняного конституціоналізму мав земський ліберально – демократичний рух.

Запровадження у Російській імперії самоврядування на місцях бере свій початок від моменту підписання Земської реформи у 1864 р. Наступного року у багатьох губерніях, а саме Харківській, Полтавській, Катеринославській, Чернігівській, Херсонській і Таврійській розпочали свою діяльність органи земського самоврядування. Царський уряд застерігався другої хвилі польського національно-визвольного руху на території Правобережної України, тому лише у 1911 р. погодився на формування земства у лівобережній та центральній частині України. Наступними областями утворення земств стали Київська, Волинська та Подільська губернія. Незважаючи на антидемократичний характер земського законодавства, діяльність виборних, колегіальних, строкових земських органів сприяла поширенню ідей конституціоналізму і парламентаризму. Як стверджував М. Драгоманов, земства підтримували прийняття конституції в Росії, а отже могли прискорити утвердження конституційного правління [4, с. 295].

Земський ліберально-демократичний рух, набув популярності та почав активно розвиватися після заснування земств у 1865 р., його учасники всіляко намагалися втілити у життя конституційні ідеї, які були ідейним важелем на початку. Формування земського ліберально-демократичного руху сталося через протиріччя, що виникли між самодержавним ладом, як пережитком феодального ладу, і земським самоврядуванням – інститутом буржуазного суспільства. Натомість зростала опозиційність земств до царського уряду через відсутність конституційних прав і свобод.

Однією із форм прояву законної конституційної діяльності земств стали офіційні листи-звернення до уряду. Протягом декількох років з 1878-по 1879 рр. 24 губернські й 50 повітових земств написали звернення до уряду із клопотаннями політичного змісту. Частина земств пропонувала

уряду залучати земських гласних до участі у законотворчій діяльності. У серпні 1878 р. губернські земства, зокрема, Полтавське, Харківське і Чернігівське порушили перед урядом питання щодо необхідності проведення конституційних реформ. В свою чергу Харківське земство у листі до царя просило подарувати їм конституцію, як раніше це було зроблено Болгарії. Жителі Полтавської губернії мали схожі до Харківчан прагнення і також вимагали конституції. [17, с.11].

Конституційні вимоги земств почали створювати центральну земську установу – Всеросійського земства. У 1881 р. губернські земства подали лист до уряду з вимогою конституційного характеру про необхідність створення представницької установи з дорадчим голосом при імператорові. Проте тоді царський уряд не дослухався прохань земств, а МВС заборонило дворяникам зачитувати конституційні вимоги під час проведення земських зборів. Для земців які серйозно ставилися до незалежності губерній такі дії МВС та власне самого царя були підставою оцінювати земство і самодержавство як несумісні інститути.

Під час піднесення революційного руху, у 70-х років XIX ст земства розпочали свою власну боротьбу використовуючи нелегальні методи. Харківські земці вирішили створити “Земську спілку” у 1872 р., ця спілка мала вимогливий характер, та конкретно сформульована з поставленими цілями. Головними умовами було надання урядом свободи слова, друку, особистих гарантій та скликання Установчих зборів. [19, с. 142].

В той час земські ліберали не підтримували поглядів більшовицької та інших ліво-радикальних партій та мали абсолютно протилежні погляди на державний устрій. Особливо більшовики негативно оцінювали діяльність земців-конституціоналістів та намагалися всіляко протистояти їм. “Клаптик конституції”, саме так В. Ленін називав земство та в своїх працях визначав,

що “це власне і є такий клаптик, за допомогою якого російську громадськість віднаджували від конституції”. [17, с.14].

Земський ліберально-демократичний рух з особливим розмахом почав вести свою діяльність на початку буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. У березні 1905 р. більше 12 губернських земств офіційно заявили царському уряду свою позицію, що вони не підтримують дій уряду, та особливо методів врегулювання конфлікту, адже розстріл мирної демонстрації у Петербурзі є абсолютно аморальним вчинком. Полтавське повітове земство вирішило організувати проведення з'їзду селян та поміщиків для розгляду земельного питання, під час проведення надзвичайних засідань. Цей з'їзд ухвалив постанову, згідно якої за рішенням Державної думи казенні, кабінетні, удільні й монастирські землі було вирішено передати у власність селян безоплатно. Наступне питання яке було затверджено на з'їзді стосувалося постанови що- до усунення урядом перешкод для реалізації положень маніфесту від 17 жовтня 1905 р., звільнення від покарання політичних в'язнів та ліквідацію інституту земських начальників. Найважливішою етапом з'їзду, стала заява учасників, що “Україна, як особлива частка держави ... мусить бути самостійною у своїх місцевих справах, автономною часткою цілої держави”. Раніше, у квітні 1905 р., з ініціативи делегатів від українських губерній Всеросійський земський з'їзд, що проходив у Москві, проголосив право України на автономію. Цю ідею підтримувала значна частина гласних-конституціоналістів Полтавського земства: Л. Падалка, Г. Ротмістров, В. Шемет, П. Чижевський та інші [17, с.13].

Отже, під впливом буржуазно-демократичної революції в Російській імперії 1905-1907 рр. сформувалося кілька концептуальних напрямків української конституційно-правової думки: ліберально- демократична, соціал-демократична і консервативна конституційні концепції.

У п'ятдесятих роках XIX ст. Австрійська імперія, до складу якої тоді

входили більшість західноукраїнських земель, а саме такі регіони як Галичина, Буковина і Закарпаття, залишалася абсолютною монархією з феодальним суспільним ладом. Абсолютизм і феодальні відносини гальмували політичний та соціально- економічний розвиток “клаптикової імперії” і народів, які проживали на її території. Тоталітарний режим був панівним того часу у Австрії, його засновником був канцлер К. Міттерніхом, основним завданням якого було не допустити розповсюдження демократичних ідей які вже мали велику популярність в інших країнах. Українці майже не мали доступу до органів влади, австрійська влада намагалась всіляко утискати права та вольності українського народу, який зазнавав релігійних та культурних утисків, а частина сільського населення перебувала у феодальній залежності. Вже без того складне соціально-економічне становище українського народу посилювалося політикою де українізації, та все дужче пригнічувало український дух. Вже, у першій половині XIX ст. було введено у дію декілька законів про заборону користуватися українською мовою і введення на Закарпатті угорської мови як всезагальної державної [18, с. 107].

Весною 1848 р. в багатонаціональній Австрійській імперії, як і в інших країнах Західної Європи, розпочалася буржуазна революція, що спричинило розвиток австрійського конституціоналізму. Відстоювати свою соціальну і національну незалежність були готові всі слов'янські народи та угорці (чехи, словаки, поляки, українці, серби, хорвати, словенці), які складали основну масу населення імперії Габсбургів. На той час у 1848 р. в Австрійській імперії проживало більше 35 млн жителів, із них лише 20 % – австрійські німці [18, с. 106].

13 березня 1848 р. у Відні народ вимагав від імператора Фердинанда I проведення демократичних реформ і відставки канцлера Міттерніха. Уряд спробував застосувати силу армії, щоб придушити повстання та заспокоїти

протестувальників, але це ще дужче запалило багаття непокори та збільшило кількість народних виступів. У імператора не залишилося іншого вибору, як тільки поступитися, він відправив у відставку К. Міттерніха, скасував цензуру, припинив перешкоджати утворенню національної гвардії, проголосив скликання конституційних зборів для розробки проекту конституції.

У 1848 р. у Галичині розпочався революційний рух проти монархії Габсбургів який очолювала польська шляхта і буржуазія. В цій національно-визвольній боротьбі безпосередньо приймали участь всі верстви населення українського народу, але очільники повстання прагнули зберегти національний гніт українців.

Польські ліберали відправили петицію до австрійського імператора, з вимогами щодо знищення цензури, розпуску усіх політичних в'язнів, організації національної гвардії, скасування податків для селян, запровадження польської мови в діловодстві і школах, призначення на всі посади місцевих мешканців – поляків, реорганізації станового сейму, рівноправ'я для всіх мешканців. При цьому у петиції не згадувалося про такі ж само справедливі національні вимоги для українського народу, що перебував під владою австрійського уряду. “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” – це праця видатного українського діяча Івана Франко де він зазначав, що події у столиці Австрійської імперії 13 березня 1848 р. сприяли полякам до активної діяльності з метою створення Польської держави на територіальній частині Галичини. [18, с. 112].

4 березня 1849 р. австрійський імператор Франц-Йосиф видав нову анти-демократичну конституцію, яка отримала назву “олмолуцька”. Ця конституція була пристосована до змін, що наступили у 1848 р. у стосунках Австрії та Угорщини. У 1849 р. за статтею 77 олмолуцької Конституції було проголошено, що всі австрійські коронні краї зможуть отримати так звані крайові

конституції. Для Галичини крайова конституція була видана патентом імператора від 29 вересня 1850 р., для Буковини була видана окрема крайова конституція в той же день.

Таким чином крайова конституція порушувала етнічну єдність Галичини, та ділила її територію за національною ознакою на три округи: Краківський, Львівський і Станіславський, якщо з погляду на етнічну приналежність ці землі ділилися на польський, змішаний польсько-український і український тип. Начальником крайової адміністрації назначався намісник, якому підпорядковувалися так звані президенти округів котрих призначали сеймові курії. Такий поділ Галичини на три округи був не зовсім вдалим рішенням для припинення національних суперечностей в Галицькому краю, де поляки становили більшу частку населення - 45,9 %, українці – 45,4 %, євреї – 7,1 %, інші народи – 1,6 %. Проте такий поділ території та надання окремих конституцій це був крок австрійської влади назустріч українським політичним діячам – представникам Головної Руської Ради, які вимагали поділу Галичини за національною ознакою на польську та українську частини [20, с. 73].

Незважаючи на наказ австрійського уряду, польські урядовці заперечували український характер Східної Галичини і намагалися всіляко протистояти культурним і політичним діянням галицьких українців.

Отже введення австрійського конституціоналізму створювало умови та надавало змогу формувати і розвивати український конституціоналізм у другій половині ХІХ ст. на території Західної України.

#### **4.Розвиток вітчизняного конституціоналізму за доби Української революції 1917-1921 рр.**

Період національно-визвольних протирічч 1917-1921 рр. започаткувало новий етап розвитку вітчизняного конституціоналізму. У 1917 р. у Росії відбулася лютнева буржуазно-демократична революція, яка винищила самодержавство та надала можливість для проведення демократичних реформ. Тогочасний уряд Росії, учасниками якого стали деякі представники буржуазно-демократичних партій, мав наміри запровадити федеративний устрій та республіканську форму правління. Законодавство Тимчасового уряду своїми діями передбачало надання народу свободу слова, свободу друку, право на створення союзів, проведення зібрань, право робітників на страйк, демократичну систему виборів до органів місцевого самоврядування, скасування станових, національних та релігійних обмежень. Конституція, яка була ухвалена Всеросійськими установчими зборами повинна була закріпити зміни в державному ладі Росії юридичним чином. Такий розвиток подій посприяв формуванню умов для реалізації на практиці ідей вітчизняного конституціоналізму.



Конституційні ідеї Михайла Грушевського, щодо відтворення української державності за так званим “планом автономізації” у формі автономії у складі Російської імперії, як демократичної держави, лягло в основу державного будівництва України, особливо на початкових етапах формування. [21, с. 9].

Початковий етап укладення конституційного процесу розпочався після ухвалення Українською Центральною Радою (УЦР) 10 червня 1917 р. І Універсалу – політико-правового акту, що визнавав право України на автономію у складі Росії з федеративним устроєм. Вже 20 червня того ж року Українська Центральна Рада створює конституційну комісію для підготовки проекту безпосередньо конституції України до складу якої входило до десяти осіб. До комісії було залучено членів УЦР, що представляли політичні партії та громадські організації: М. Левицький – голова комісії, М. Шраг, Є. Касьяненко, Б. Бабич, С. Єфремов, М. Стасюк, В. Бойко, О. Чайківський. Варто зауважити, що від початку УЦР не надала належного значення професійній складовій формування конституційної комісії. Ніхто із членів комісії не був досвідченим в роботі у державних установах, а тим паче не мав юридичної освіти.

За інструкцією УЦР, яку було ухвалено 23 червня 1917 р. про конституційну комісію, було погоджено, що до складу комісії повинно входити 100 осіб – представників від національних груп, політичних партій, громадських організацій, територіальних одиниць. Особливу увагу приділяли національному представництву у складі комісії. Право на представництво, мали не тільки українці, а й національні меншини, частка яких у населенні України складала не менше 1 %. Окрім того, УЦР зважала на територіальне, партійне та професійне представництво у складі комісії. За партійною приналежністю члени комісії були представниками переважно лівих соціалістичних партій. Керівним органом комісії стала президія, обрана УЦР у складі 30 осіб. Конституційна комісія могла приймати рішення при умові, що на засіданні присутні більше 55 відсотків членів комісії. Свою роботу комісія мала розпочати

не пізніше 10 липня 1917 р. [21, с. 10].

Тимчасовий уряд ухвалив “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріату Тимчасового Уряду на Україні” це відбулося 17 серпня 1917 р. Конституційний акт встановлював автономію України у межах п’яти губерній: Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської. За бажанням земського самоврядування тих повітів, де більшість жителів були українцями, територія автономії могла бути розширена [22, с. 213-214].

Восени 1917 р. конституційна комісія продовжила роботу над розробкою проекту Конституції України. 30 жовтня 1917 р. відбулася сьома сесія УЦР де М. Грушевський виступив із доповіддю “Про роботу комісії по виробленню автономного статуту України”. Відповідно до цього проекту суверенна влада в Україні належала Українським Всенародним Зборам і лише частина влади визнавалася за федеральним парламентом Росії [22, с. 374].

7 листопада 1917 р., внаслідок організованого більшовиками державного перевороту, відбулася ліквідація Тимчасового уряду, що призвело до прийняття УЦР III Універсалу. Проект III Універсалу був підготовлений та розроблений представниками фракцій соціал-демократів та соціал-революціонерів.

III Універсал затвердив автономний статус Української Народної Республіки (УНР) у складі на той час вже демократичної Росії. Відповідно до III Універсалу до складу української автономної республіки повинні були увійти дев’ять етнічних українських губерній. УЦР визнавалася органом законодавчої влади, а Генеральний Секретаріат – вищим органом виконавчої влади УНР. Цей універсал презентував програму великих демократичних перетворень: проголошував загально визнані демократичні права людини і громадянина, скасовував смертну кару і приватну власність на землю, визнавав необхідність розвитку місцевого самоврядування, підтверджував право на національно-персональну автономію багатьох народів що проживали на території

України російського, єврейського, польського та інших народів, встановлював фіксований восьмигодинний робочий день і робітничий контроль над промисловістю. В Універсалі наголошувалося, що “остаточні форми державного устрою будуть визначені на Українських та Всеросійських Установчих Зборах” [22, с. 398-401].

III Універсал – це конституційно-установчий акт та програмний документ, який став першим визначним кроком на шляху до прийняття демократичної Конституції України.

Затвердження III Універсалу розпочало другий етап конституційного процесу в УНР. Після його прийняття конституційна комісія відновила свою роботу. Під час підготовки проекту Конституції вони використовували III Універсал як догму права. М. Грушевський, як представник комісії сформулював основні положення проекту Конституції УНР, що були представлені народу 20 листопада 1917 р. у газеті “Народна воля”: 1) демократичний державний устрій УНР та права громадян; 2) характер відносин УНР з Російською федеративною демократичною республікою; 3) законодавча влада Всенародного Зібрання УНР; 4) статус Кабінету Міністрів – вищого органу виконавчої влади УНР; 5) право Генерального Суду УНР на контроль за державною владою; 6) Головою УНР є голова Всенародного Зібрання [23, с. 86].

Отже, за період існування УЦР конституційний процес відбувався в трьох етапах. У липні 1917 р. відбувся перший етап конституційної комісії, яка розробила проект тимчасової Конституції України – “Статуту вищого управління України”. Після прийняття III Універсалу відбувся другий етап конституційного процесу. У грудні 1917 р. конституційна комісія створила другий проект Конституції УНР, який згодом прийняла та підтвердила Мала Рада. Такий проект мав на меті зберегти за Україною статус автономії у складі Росії. Згодом відбулося прийняття IV Універсалу 22 січня 1918 р., що розпочало третій етап конституційного процесу, який врешті решт було

схвалено Малою Радою 29 квітня 1918 р. “Статуту про державний устрій, права і вольності УНР”. Проекти Конституції України 1917-1918 рр. не набули чинності, але вони свідчать про високий рівень розвитку вітчизняної конституційної думки та незломного прагнення українців до незалежності України. Конституційний процес в Україні в період УЦР набув демократичного характеру. Він запозичив основні принципи європейського конституціоналізму та набув власного національно- конституційного досвіду [21, с. 14].

### **Висновки до розділу 1**

У другій половині чотирнадцятого століття етнічні території України були не легально захоплені Польським королівством та Литовським князівством. На території сучасних українських земель Польща запроваджувала колоніальну політику, яка супроводжувалася політичним, національним, соціально-економічним та релігійним гнітом по відношенню до українського народу.

В кінці шістнадцятого – початку сімнадцятого ст. освіта в Україні була одним із найважливіших засобів у боротьбі проти полонізації і покатоличення, за збереження етнічної цілісності України. Саме на той час припадає діяльність братств – світських організацій, які відстоювали та підтримували релігійні, політичні, національні та культурні права українців. Вони намагалися допомогти збереженню української православної традиції, становленню громадянського суспільства, його етнонаціональної консолідації, підвищенню рівня освіти та культури.

В той час конституційно-правова думка розвивалася за декількома напрямками: духовним (богословським), який базувався на моральних цінностях православ'я і світським, який поступово відокремлювався від богословського

та пропонував раціональні шляхи вирішення проблем відродження державності та розвиток соціальної політики.

Пізніше Конституційні ідеї українського народу про національну державність, права і свободи було втілено у козацьких правових звичаях, які варто вважати одним із джерел конституційного права XVI- XVIII ст. Тож можна зробити висновки, що процес та формування козацьких правових звичаїв повністю втілювався у життя впродовж XVI ст. одночасно із становленням військової та соціальної організації низового козацтва – Запорозької Січі.

Наприкінці XVI ст. в поглядах реєстрових козаків відбулося зростання та прийшло розуміння, необхідності не тільки закріплення їх станових привілеїв, а навіть надання Україні державної автономії у складі Речі Посполитої. Такий процес розвитку державотворчої ідеї розпочався через дії польської політики які запроваджували покатоличення українського народу, гоніння на православну церкву, що увінчалось укладенням Брестської церковної унії 1596 р.

Джерела українського конституціоналізму доби Гетьманщини яскраво виражено показують договірні суспільно-політичні традиції, що існували у країнах Центральної та Східної Європи. Головна договірна традиція, що була базою для розвитку українського конституціоналізму, полягала у намаганні захистити інтереси України-Гетьманщини як держави, так і представників її еліти у різних договірних формах, що заклало основи правового регулювання суспільних відносин.

Виходячи з вище викладеного, ми можемо зробити висновки що в результаті такого розвитку подій, ідея державності поєднується з ідеєю захисту православ'я і набуває релігійного обґрунтування.

А отже, у першій половині XIX ст. виокремилися дві головні течії реалізації конституційно-правових ідей: ліберальна, котра повинна була відновити

українську національну державність та проведення демократичних перетворень шляхом реформ і радикальна, представники якої вважали, що відродити державність України можливо лише завдяки революційному шляхові.

## **РОЗДІЛ II. Конституційне будівництво у радянський період (1919-1991 рр.)**

### **1. Основні етапи конституційного будівництва у радянський період.**

Конституційні явища і процеси радянського періоду мали доволі специфічний порядок та характер поведінки, адже вони диктувалися та засновувалися однією партією – більшовиків (комуністичної) партії Росії, а з 1922 р. – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Більшовицька партія була створена за мотивами ідей таких науковців, як К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін, які відділяли “буржуазну конституцію” і “конституцію пролетарську”. На їхню думку, конституція буржуазної держави стає на захист класових інтересів буржуазії, в той час як пролетарська – захищає права простих робітників і селян. Саме з погляду на це більшовицька партія відкидала історичний конституційно-правовий досвід попередніх років та конституційну теорію і практику розвинутих країн світу, напрацьовану ними у XIX-XX ст. Термін “конституціоналізм” творцями марксистсько-ленінської теорії застосовувався тільки по відношенню до буржуазної держави і права.

Радянське конституційне право базувалося на основі на марксистсько-ленінської теорії, відповідно до якої основним завданням конституційного ладу є захист ідеалів соціалістичної держави, а не прав населення, так званих «трудящих».

Засновник більшовицької ідеології Володимир Ленін (1870- 1924 рр.) який в своїх працях покладался на марксистські положення про класову природу суспільства, державу і право, пролетарську революцію та диктатуру пролетаріату. Ленін був впевнений, що держава – це продукт класових протиріч, яка створюється як орган класового панування і гноблення одного класу іншим, і її метою є - порядок, що узаконив це гноблення. Держава – це спеціальна організація повноважень, керівна сила, як створена задля підтримки панування одного класу над іншим. Таке панування не може існувати без насильства. Демократія, права і свободи людини, на погляд прихильника більшовизму, всього лише привабливі елементи, які здатні прикривати класову, пригноблюючу природу держави. Отже, за думкою В. Леніна суть держави, незалежно від форми – диктатура пануючого класу.

В. Ленін стверджував, що державною формою диктатури пролетаріату, засобом залучення простого народу до політичного життя повинна стати республіка рад. Радянська республіка, як вважав ідеолог, поєднує притаманні риси державної і громадської організації, та яскраво виражено позиціонує атрибути представницької і безпосередньої демократії. Ради – це одночасно законодавчі, виконавчі і контролюючі установи. Радянська республіка функціонувала на основі “демократичного централізму” – виборності всіх органів влади знизу доверху, їх підзвітності і підконтрольності, змінюваності депутатів [4, с. 357].

В. Ленін вважав, що для ефективного керування державою головним важелем має бути повний контроль за допомогою терористичних методів здійснення пролетарської диктатури; він стверджував, що терор важливий

не тільки в умовах збройного протиборства, його потрібно застосовувати і у мирний час. Усе це Ленін пояснював тим, що диктатура пролетаріату знищує буржуазний демократизм і при цьому забезпечує “максимум демократизму для робітників і селян”. Право, за розумінням В. Леніна, це знаряддя диктатури пролетаріату, необхідне для побудови соціалізму і комунізму, а зовсім не для служіння громадянському суспільству, захисту прав і свобод людини [24, с. 406-407].

Погляди В. Леніна активно застосовував Йосип Сталін (1879- 1953 рр.). Йому була до вподоби ідея диктатури пролетаріату, тому він запровадив тоталітарний політичний режим, організовував масові репресії, створював культ особистої влади. Й. Сталін посилював загострення класової боротьби по мірі просування країни до соціалізму. Демократію Й. Сталін розглядав як класову форму держави. У капіталістичному суспільстві “демократія для сильних, демократія для імущої меншості”. Пролетарська демократія – це “демократія для трудящих, тобто демократія для всіх”. Відчуження демократичних норм і процедур політичного життя Сталін виправдовував це ворожим капіталістичним оточенням [4, с. 361].

Народні маси – це найбільший механізм руху марксизму, стверджував Й. Сталін, а особистість, індивід – це просто “гвинтик” у суспільному механізмі. У сталінській концепції демократії про права і свободи людини майже не згадується [4, с. 361].

Й. Сталін категорично заперечував та забороняв програми культурно-національної автономії; намагався запровадити власну лінію “автономізації”, тобто додати усі радянські республік до складу РСФРР на обмежених автономних правах; він зумів дуже швидко запровадити нову економічну політику та здійснювати політичні репресії, що сприяли формуванню культу власної особи.



Партійні і державні діячі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) всіляко намагалися протистояти сталінізму та відстоювати суверенітет України. Визначною постаттю в цій боротьбі був Микола Скрипник (1872- 1933 рр.), який займав посади народного комісара внутрішніх справ УСРР, юстиції, освіти, генерального прокурора, заступника голови Ради Народних Комісарів УСРР. Скрипника обрали членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Центрального Комітету Комуністичної партії більшовиків України (КПБУ). В своїх виступах він проголошував, необхідність створити національну комуністичну партію, співпрацювати з іншими лівими партіями в Україні, та досить широко трактував суверенітет УСРР. У 1918-1919 рр. неодноразово піднімав хвилю протестів проти політики Й. Сталіна за намагання обмежити суверенітет УСРР.

Видатними діячами національно-визвольного напрямку були Володимир Винниченко та Микола Хвильовий. В. Винниченко (1889-1951 рр.) – переконаний соціаліст, активний член Української соціал-демократичної робочої партії, перший голова Генерального секретаріату УЦР, відомий письменник і драматург. Він підтримував радянську владу в Україні та виявляв бажання працювати в її урядових структурах. Ще у 1917 р. В. Винниченко бачив вирішення української проблеми в рамках “федерації російської республіки” і участі в ній України “як рівного з іншими державного тіла” [12, с. 749].

Винниченко стверджував, що ладен відмовитися від будь-яких національно-політичних форм, якщо вони перешкоджають розвитку соціалізму. Однак, більшовицька Росія вбачала в «націоналістові» загрозу, тому В. Винниченко змушений був емігрувати. У 1920 р. він опублікував працю “Відродження нації”, у якій аналізував уроки національної революції. Винниченко зробив висновок, “що найкращим способом розвитку кожної нації є держа-

вність” Та навіть тоді залишався вірним своїм соціалістичним ідеалам, наголошуючи, що відродження української державності має відбуватися “в гармонії з соціальним звільненням” [12, с. 751].

У радянський період не було умов для нормального, вільного розвитку науки конституційного (державного) права, адже марксизм-ленінізм не сприймав ідеї і принципи природного права, парламентаризму, поділу влади, пріоритету людини над державою, примату прав і свобод особистості, як прояви буржуазної ідеології. Через це відомі юристи 20-х рр. ХХ ст. П. І. Стучка, Д. І. Курський, М. В. Криленко, І. П. Розумовський М. А. Рейснер, та інші змушені були трактувати державу і право виключно з класових позицій, спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію.

У 1927 р. розпочала свою роботу комісія радянського права при Всеукраїнській Академії Наук. Ця комісія безпосередньо займалася дослідженнями конституційного права в Україні. Очолив комісію А. Е. Кристер, до її першого складу увійшли такі видатні діячі науки і політики: В. А. Карпенко, М. І. Мітіліно, М. М. Товстоліс, О. С. Добров, Б. О. Язловський. 1930 р. головою комісії був обраний академік М. І. Палієнко. Комісія працювала в галузі радянського будівництва: новим районуванням, діяльністю органів влади під час соціалістичної реконструкції. Найбільше праць в галузі проблем конституційного права написав М. І. Палієнко: “Конфедерації, федерації і СРСР”, “Право громадянства в сучасних федераціях і в Союзі РСР”, “Проблема суверенітету сучасної держави”, “Розвиток Конституції УРСР як складової частини СРСР”. У 1929 р. М. І. Палієнко у складі конституційної комісії брав участь у розробці проекту Конституції УСРР [25, с. 38-47].

Сектор держави і права був створений у 1949 р. при Академії Наук УРСР, його головою став академік В. М. Корецький. Також сектор займався іншими напрямками, головною діяльністю було дослідження з питань теорії

радянської держави. Радянська наука конституційного права була частиною марксистсько-ленінської ідеології. Та не дивлячись на це, вона напрацювала теоретичні знання про конституційні явища і процеси, підготувала національні наукові кадри у галузі конституційного права, що стало фундаментом для формування конституційних інститутів незалежної України.

Насамперед Конституційне будівництво радянського періоду на пряму залежало від соціально-економічних і політичних умов та від завдань, які ставила більшовицька партія (ВКПб-КПРС). Тому цей період можна розділити на чотири етапи. Перший етап охоплює 1919-1935 рр. – конституційне будівництво за часів “воєнного комунізму”, нової економічної політики та реалізації плану побудови соціалізму в СРСР. Другий етап (1936-1976 рр.) – конституційне будівництво на основі Конституції СРСР 1936 р. Третій етап (1977-1985 рр.) – започаткувало прийняття Конституції СРСР 1977 р. Четвертий етап вбирає в себе конституційні процеси за часів перебудови: від конституційної реформи 1988 р. до проголошення незалежності України у 1991 р.

У листопаді 1917 р. більшовицька партія організувала державний переворот, щоб таким чином захопити владу в Росії, що їм тоді і вдалося. Програмні документи більшовицької партії заперечували прийняття конституції у тому вигляді, у якому вона діяла за часів буржуазного ладу, оскільки головною метою було ліквідувати буржуазне право. Однак більшовицька теорія не відкидала можливості прийняття соціалістичної конституції, яка б повністю відрізнялася від буржуазної. У січні 1918 р. III Всеросійський з'їзд рад поставив питання про необхідність прийняття конституції. Розробка проекту конституції відбувалася за участі лівих партій – союзників більшовиків. Останній проект конституції було розроблено конституційною комісією на чолі із лідерами більшовиків Я. Свердловим та Й. Сталіним. 10 липня 1918 р. V Всеросійський з'їзд рад ухвалив Конституцію РСФРР.

За структурою Конституція РСФРР 1918 р. складалася із 6 розділів, 17 глав і 90 статей. Перша більшовицька конституція взагалі не враховували конституційний досвід Росії та інших країн світу. Ця конституція базувалася на партійних документах та перших декретах радянської влади. Тому, Конституція РСФРР 1918 р. за змістом була документом, що містив ідеологічні положення більшовицької партії, мала абсолютно класовий характер. Конституція заперечувала концепції про права людини, про народ – джерело державної влади, та замість того – закріплювала диктатуру пролетаріату.

Конституція РСФРР 1918 р. презентувала значну кількість програмних положень, політичних завдань, реалізувати які у майбутньому планували більшовики. Особливістю такої Конституції було те, що її норми виходили за межі правового регулювання у середині країни. Це, в цілому були, положення про перемогу соціалізму у всіх країнах світу. Конституція закріплювала право на застосування сили з метою утвердження соціалістичного ладу. Вона передбачала ліквідацію експлуататорських класів та примусове знищення приватної власності. Конституція РСФРР 1918 р. була недосконалою з позицій юридичної техніки.

У ст. 4 Конституції РСФРР 1918 р. більшовики наголошували на підтримку “демократичного миру без анексій і контрибуцій, на основі вільного самовизначення народів”. Але така норма Конституції не була підставою для визнання більшовицькою Росією Української Народної Республіки. Відверто нехтуючи правом націй на самовизначення, більшовики визнали радянську владу у Харкові та розпочали війну проти УНР. Захопивши значну частину Лівобережної України навесні 1919 р., більшовицька Росія порушила питання перед урядом УСРР про необхідність прийняття Конституції УСРР.

Причини прийняття Конституції УСРР 1919 р. носили виключно політико-ідеологічний характер і мали за мету: 1) узаконення більшовицької іде-

ології про ліквідацію буржуазної держави і права шляхом встановлення диктатури пролетаріату, створення умов для підготовки світової соціалістичної революції; 2) законодавче закріплення більшовицької влади в Україні та політики “воєнного комунізму”; 3) формальне визнання більшовицькою Росією права українського народу на самовизначення.

Проект Конституції УСРР був розроблений згідно постанови III з'їзду КПБУ, декларацій і декретів Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР. Суспільний і державний лад у Конституції УСРР було закріплено, спираючись на Конституцію РСФСР 1918 р. Використання конституції більшовицької Росії, як основного джерела для розробки проекту Конституції УСРР, було цілком закономірним, адже I Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив рішення про чинність на території УСРР декретів і розпоряджень ВЦВК і РНК РСФРР. Суто з ідеологічних міркувань розробники Конституції УСРР повністю проігнорували світовий конституційний досвід та конституційні напрацювання Української Народної Республіки.

Конституцію РСФРР, допускаючи її зміни залежно від місцевих умов”. Незважаючи на тиск, проти запропонованого проекту виступили ліві есери і боротьбисти на чолі з В. Блакитним, які категорично відкидали закріплення у конституції диктатури пролетаріату, надмірної централізації влади та відмову від принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Однак більшовики, користуючись кількісною перевагою (з 1887 делегатів з'їзду – 1435 члени більшовицької партії), ухвалили Конституцію УСРР у запропонованому варіанті [26, с. 153].

За Конституцією УСРР 1919 р. права і свободи могли отримати лише представники “працюючого і експлуатованого народу України”. Працівники нібито отримували право на свободу слова, зборів, створення союзів та спі-

лок, право на безоплатну освіту. Конституція УСРР декларувала рівноправність трудящих незалежно від раси і національності. Основними обов'язками громадян проголошувалася праця і оборона соціалістичної батьківщини. Стаття 28 закріплювала трудову повинність: “непрацюючий не їсть” [27, с.146].

Встановлені Конституцією УСРР 1919 р. герб і прапор копіювали державну символіку більшовицької Росії. Герб містив більшовицьке ідеологічне гасло “Пролетарі всіх країн, єднайтеся”, записане українською і російською мовами. Встановлена Конституцією УСРР символіка не мала нічого спільного із історичними національними традиціями України.

Конституція УСРР 1919 р. відчувувала досягнення європейського конституціоналізму початку ХХ ст. Ця конституція не встановлювала територію і державно-правовий статус радянської України, не врегульовувала судову систему, діяльність прокуратури і адвокатури. В основу Конституції було закладено класовий підхід. Вона закріплювала антидемократичний політичний режим – диктатуру пролетаріату. Юридичне закріплення більшовицької ідеології було головною метою в прийнятті Конституції та програми політичної діяльності – перемогу світової соціалістичної революції і створення світової республіки рад.

Керуючись марксистською тезою про створення світової республіки рад, у 1919 р. більшовицька партія розпочала об'єднання радянських республік, що виникли в результаті розпаду Російської імперії. Взагалі це свідчило про наміри більшовиків поширити свою владу на інші країни світу, або, що найменше, відновити Російську імперію.

1 червня 1919 р. ВЦВК РСФРР видав декрет “Про об'єднання Радянських Республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом”. Особливість цього акту полягала у тому, що цей до-

кумент за формою є актом вищого органу державної влади РСФРР – Всеросійського ЦВК, але він кваліфікував його як договір між республіками. У декреті визначалася необхідність об'єднання військових формувань і військового командування, рад народного господарства, народних комісаріатів залізниць, фінансів і праці Росії, України, Латвії, Литви та Білорусі з тим, щоб державне керівництво цими галузями було зосереджено в руках органів державної влади РСФРР. Протягом 1920-1921 рр. РСФРР уклала союзні договори з незалежними радянськими соціалістичними республіками: Україною, Білорусією, Азербайджаном, Вірменією, Грузією про військовий та господарський союз.

У ході конституційного процесу виникло багато інших розбіжностей між прихильниками націонал-комунізму та сталінської “автономізації” відносно розподілу компетенції суб'єктів майбутнього союзу. Перевагу було віддано ідеї федералізації, яка не надавала Україні, як суб'єкту радянської федерації, суверенного статусу, але визнавала за нею державного статусу – союзної республіки у складі СРСР.

Конституційне закріплення процесу утворення СРСР як федерації суверенних радянських республік відбулося під час II Всесоюзного з'їзду Рад, який 31 січня 1924 р. затвердив Конституцію СРСР.

В основу Конституції 1924 р. було покладено Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір 1922 р., які у процесі доопрацювання і узгодження зазнали несуттєвих змін. Конституція СРСР складалася з двох розділів: Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР. У Декларації визначала причини і принципи добровільності та рівноправності об'єднання республік. СРСР залишався відкритим об'єднанням для входу до його складу нових республік. За союзною республікою зберігалось право виходу із складу СРСР, а її територія могла бути змінена тільки за її згоди. Договір про утворення СРСР складався із 11 глав. Згідно глави 1

до виключного відання Союзу відносилися: зовнішня політика і торгівля, з'ясування питань війни і миру, організація і керівництво збройними силами, загальне керівництво і планування економіки та бюджету, формування монетної, грошової і кредитної систем, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків, загальних засад землеустрою та землекористування, користування надрами, лісами і водами по всій території Союзу, основ судоустрою й судочинства, розробка основ загальносоюзного законодавства [27, с. 221].

Загалом, з позицій теорії конституціоналізму Конституції УРСР 1919, 1929, 1937 і 1978 рр. слід вважати квазіконституціями. Така ставлення до конституцій радянського типу впливає з низки притаманних для них ознак: 1) спиралися на комуністичну (більшовицьку) ідеологію і закріплювали основні ідеологічні тези; 2) Конституції УРСР 1937 і 1978 рр. відмовилися від принципу політичного плюралізму, закріпили однопартійну політичну систему, узаконили злиття комуністичної партії і держави; 3) носили формальний, декларативний характер; 4) не передбачали обмеження влади, справжнього народовладдя, справжньої децентралізації влади за рахунок самоврядування; 5) радянська модель влади заперечувала інститут парламентаризму і принцип поділу влади на три гілки та систему стримувань і противаг; 6) заперечували принцип верховенства права шляхом його заміни принципом верховенства закону як основи так званої “соціалістичної законності”; 7) регулювали відносини людини і держави без необхідного врахування міжнародних стандартів у галузі прав людини та надійного гарантування прав і свобод людини і громадянина; 8) норми радянських конституцій не мали прямої дії.

Аналіз радянських конституцій та інших юридичних і фактичних конституційних явищ і процесів засвідчує, що радянський конституціоналізм не



відповідав визнаним світовим стандартам і повинен розцінюватися як псевдоконституціоналізм.

Поряд із цим, варто зазначити, що беручи до уваги передбачений Конституцією УРСР 1937 р. державний суверенітет, у 1945 р. Україна стала співзасновницею та членом ООН. Після Другої світової війни за участі УРСР були підписані мирні договори з сусідніми країнами Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. У 1991 р. незалежна Україна визнала себе правонаступницею УРСР, а частина положень Конституції УРСР 1978 р. зберігала свою чинність до прийняття Конституції України 1996 р. Радянські конституції юридичним чином закріпили територію УРСР, яка після проголошення незалежності стала територією незалежної України.

## **2. Конституційна реформа 1988-1991 рр. Декларація про державний суверенітет України 1990 р**

У квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС було обрано нового генерального секретаря Михайла Горбачова, який виступив із програмою проведення в СРСР політичних і економічних реформ, які згодом були названі перебудовою. Необхідність проведення таких реформ з'явилася завдяки наростанню кризових явищ як у економічній, так і у політичній системі СРСР, відставанням Радянського Союзу від розвинутих країн Західної Європи і США.

Проте запровадження реформ зупинялося через консервативно налаштованої частини вищого державно-партійного керівництва СРСР. Тільки у 1988 р. XIX партійна конференція КПРС погодила рішення, які дозволили розпочатися проведенню демократичних реформ. Головними напрямками політики перебудови було визначено: у галузі внутрішньої політики – демократизація суспільного життя і, зокрема, демократизація КПРС, гласність, запровадження альтернативних виборів та елементів ринкової економіки; у зовнішній політиці – відмова від політики холодної війни, стабілізація відносин із США, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та глобальних світових проблем.

XIX партійна конференція розпочала проведення конституційної реформи в СРСР та союзних республіках. У грудні 1988 р. були внесені зміни до Конституції СРСР 1977 р. і прийнято новий закон СРСР “Про вибори народних депутатів СРСР”. Суттєвих змін зазнала глава 13 Конституції СРСР “Виборча система”. Згідно ст. 95 Конституції СРСР редакції 1988 р. вибори народних депутатів відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Право висувати кандидатів у депутати отримали громадські організації такі як, профспілки, кооперативні організації, об’єднання жінок, ветеранів війни і праці, наукових працівників і творчих спілок. Ст. 100 проголосила, що кількість кандидатів у народні депутати не обмежується, чим встановила альтернативність виборів [28, с. 30].

Конституція СРСР редакції 1988 р. найвищим органом влади СРСР проголошувала З’їзд народних депутатів, який обирався у складі 2250 осіб терміном на п’ять років. Вся кількість депутатів ділилася на три частини, першу третину депутатів обирали у територіальних округах, друга в національно-територіальних округах, третю частину складали депутати, обрані громадськими організаціями. Представлення кандидатів здійснювалося на

зборах трудових колективів і громадських організацій. Попередньо планувалося, що у повному складі З'їзд збиратиметься один раз на рік. Для вирішення важливих законодавчих питань і здійснення контрольних повноважень З'їзд обирав зі свого складу Верховну Раду, яка діяла постійно [28, с. 35].

Оскільки в СРСР почали впроваджувати демократичні реформи з'явилася ідея прийняття нової Конституції України. Однак не було можливості зробити суттєві зміни, адже КПРС зберігала за собою повноту державної влади на території СРСР. Тому Радянські республіки могли вносити лише такі зміни до власних Конституцій, які не суперечили Конституції СРСР.

Важливою подією в державно-правовому житті УРСР стало прийняття Верховною Радою 27 жовтня 1989 р. Закону “Про зміни і доповнення Конституції УРСР”. У преамбулі цього Закону зазначалося, що зміни до Конституції УРСР вносяться з метою розвитку демократії, самоврядування народу, удосконалення виборчої системи, діяльності рад народних депутатів, органів правосуддя. Внесення змін до Конституції УРСР 1989 р. повністю базувалися на зміни, внесені до союзної Конституції у 1988 р.

Стаття 73 Конституції УРСР редакції 1989 р. закріпила статус державної мови за українською мовою, чого раніше не передбачала жодна інша радянська Конституція; передбачалося що держава забезпечуватиме всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя [29, с. 33].

Глава 10 Конституції УРСР нової редакції “Виборча система” повторювала основні положення виборчої системи за Конституцію СРСР. Передбачена Конституцією демократизація виборчої системи забезпечувала перехід до реальної, а не формально проголошеної альтернативності висування кандидатів у депутати. Прийняття Закону від 27 жовтня 1989 р. означало зрушення у напрямку розвитку представницької демократії в Україні. Це

було пов'язано насамперед з демократизацією виборчої системи.

Важливі зміни було додано у розділ 12 Конституції УРСР, що регламентував організацію і діяльність Верховної Ради. Кількісний склад депутатів Верховної Ради УРСР зменшено з 650 до 450 осіб [29, с. 36].

Чіткіше була визначена компетенція Верховної Ради та Президії ВР: ст. 97 Конституції УРСР редакції 1989 р. налічувала 33 пункти переліку повноважень Верховної Ради, а ст. 106 – 17 пунктів повноважень Президії ВР [29, с. 38-39].

Помітно розширювалися повноваження Голови Верховної Ради, який набував статусу найвищої посадової особи УРСР і представляв її у міжнародних відносинах.

Перші демократичні, альтернативні вибори народних депутатів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад відбулися у березні 1990 р.. Такі вибори відзначалися значною активністю виборців. Вибори здійснювалися за умов гласності, в результаті чого суспільство одержало інформацію про злочини тоталітарного режиму. Для України особливе значення мала прихована інформація щодо скоєння злочинної політики КПРС, що спричинила Чорнобильську катастрофу та приховування її справжніх, жахливих наслідків від народу тим самим скоєння злочину бездіяльності.

З того часу Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати на постійній основі. У перші дні роботи парламенту сформувалися два блоки депутатів – комуністична більшість та демократична опозиція, що свідчить про формування політичного плюралізму. Володимир Івашко був обраний Головою Верховної Ради, раніше він займав позицію першого секретаря ЦК КПУ. Зазнавши поразки у виборах керівних органів парламенту, опозиційні депутати оголосили про організацію демократичного блоку, що отримав назву Народна рада. До її складу увійшло 124 депутати. Ядро Народної ради склали активісти Народного руху України, Української Гельсінської спілки

та колишні політв'язні. Головою Народної ради був обраний академік Ігор Юхновський.

Політичні перетворення в Росії спонукали до дії українських парламентарів. 28 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет України. 11 липня Голова Верховної Ради УРСР В. Івашко подав заяву про свою відставку з цієї посади, оскільки саме тоді під час проведення ХХVIII з'їзду КПРС він балотувався на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Цей зневажливий щодо Верховної Ради УРСР крок деморалізував комуністичну більшість й полегшив прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Над проектом Декларації працювало багато депутатів Народної ради, які виступали за демократизацію суспільства та національно-державне відродження України. Ще до початку роботи Верховної Ради вони рішуче наполягали на включенні до порядку денного сесії як першочергового пункту ухвалення Декларації про державний суверенітет України. Але така пропозиція демократичної меншості була вороже прийнята представниками комуністичної більшості, які згодом згуртувалися у групу під назвою 239 (офіційно вона діяла під назвою "За Радянську суверенну Україну").

Для вивчення та розробки проекту Декларації було створено робочу групу, яку очолили Сергій Дорогунцов, голова ради з вивчення продуктивних сил УРСР Академії Наук УРСР та його заступник Володимир Василенко. До лав цієї групи входили народні депутати України, працівники юридичного відділу секретаріату Верховної Ради та науковці. Саме вони займалися розглядом проекту Декларації В. Василенка та проектом Договору про державний суверенітет України П. Мартиненка.

Не менш важливим документом, який був підготовленим робочою групою науковців та політичними діячами, був проект Постанови Верховної

Ради “Про порядок здійснення Декларації про державний суверенітет Української РСР”. Водночас до Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських та міжнаціональних відносин надійшло ще п’ять проектів Декларації. Положення трьох проектів, запропонованих Левком Лук’яненком, Степаном Хмарою та депутатською групою “Незалежність”, передбачали відновлення незалежності України шляхом виходу із Союзу РСР і не ставили розбудову українських державних структур у залежність від укладення нового Союзного договору.

В той час Верховна Рада не затвердили ці документи, які скоріше виглядали як спроби комуністів перетворити Декларацію на документ, положення якого спонукали на збереження СРСР та укладення нового союзного договору.

Заключний варіант Декларації про державний суверенітет України був ухвалений 16 липня 1990 р. за допомогою поіменного голосування. Таким чином він здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради, не дивлячись на те, що більшість депутатів були членами КПРС. Більше 350 депутатів проголосували на підтримку Декларації, проти висловилися чотири депутати, один утримався, не голосувало 26 депутатів. Пізніше 18 народних депутатів, що раніше не голосувало звернулися до секретаріату Верховної Ради з офіційними заявами про зарахування їхнього голосу “за”. У день прийняття Декларації Верховна Рада УРСР ухвалила постанову “вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято”.

Декларацію про державний суверенітет України було ухвалено за підтримки національно свідомої частини українського суспільства. Ця декларація є відображенням прагнення українського народу до свободи, справедливості, демократії і незалежності. Після її прийняття, Декларація вважалася,

проголошенням незалежності України для української громадськості. Підтримка народом Декларації про державний суверенітет України стала вагомим фактором, що засвідчував початок формування сучасного вітчизняного конституціоналізму [30, с. 1326].

Декларація про державний суверенітет України складається із преамбули і 10 розділів: 1) Самовизначення української нації; 2) Народовладдя; 3) Державна влада; 4) Громадянство Української РСР; 5) Територіальне верховенство; 6) Економічна самостійність; 7) Екологічна безпека; 8) Культурний розвиток; 9) Зовнішня і внутрішня безпека; 10) Міжнародні відносини. У преамбулі чітко визначено необхідність прийняття цього документу: воля народу, прагнення формувати демократичне суспільство, забезпечення прав і свобод людини, забезпечення повноцінного політичного, економічного, соціального і духовного розвитку українського народу, утвердження суверенітету України.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені українського народу могла виступати лише Верховна Рада України. Жодна політична партія, громадська організація чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України [27, с. 614].

Декларація про державний суверенітет України визнавала, що єдиним та незмінним джерелом державної влади в Україні є народ. Для нормального співіснування всіх класів Державна влада повинна будуватися за принципом поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Нагляд за виконанням законів покладался на генерального прокурора УРСР, який призначався Верховною Радою УРСР і тільки їй був підзвітний. В той час, як Декларація виводила генерального прокурора УРСР із підпорядкування генеральному прокуро-

рові СРСР і створювала умови для реформування системи органів прокуратури України. УРСР має власне громадянство і гарантує збереження громадянства СРСР. Територія України в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена без її згоди [27, с. 614-615].

Декларація про державний суверенітет ясно показувала прагнення народу досягти економічної самостійності України: створити власні банки, включаючи зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи. Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а в разі необхідності – запровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Всім національностям, що проживали на території республіки, було обіцяне право на вільний національно-культурний розвиток. У Декларації чітко визнавалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, що вона самостійна держава, яка може визначати порядок проходження військової служби на свій розсуд.

Декларацією про державний суверенітет України, це крок до розширення міжнародної діяльності нашої країни. Принциповим у цьому документі є положення про загальнолюдські цінності над класовими і загальновизнаними нормами міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. В заключній частині Декларації зазначалося, що вона має стати основою майбутньої Конституції України, а також бути основою для укладення Україною міжнародних угод [27, с. 615-617].

Декларація про державний суверенітет України, що був підписаний у 1990 р. – це програмний документ, що мав концептуальні засади національного державотворення. Декларація не мала юридичної сили, але вона була



основою сучасного вітчизняного конституціоналізму. Згодом цією декларацією керуватимуться Верховна Рада та створені нею конституційні комісії при підготовці проекту Конституції України. Посилаючись на Декларацію, Верховна Рада у 1991 р. проголосила незалежність України.

Декларація про державний суверенітет України фактично отримала статус конституційного закону. Положення всіх її розділів були чітко описані, точно й однозначно. Суспільство виявило неабияку повагу та підтримку до цієї декларації, та яскраво виражене чітке розумінні про необхідність дотримання всіх положень. Майже всі нові закони базувалися на основі Декларації та скрізь про це зазначалося.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада почала запроваджувати конституційні реформи, відсилаючись на цей документ. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про зміни і доповнення Конституції УРСР”. Із Конституції УРСР було видалено норму статей 3 і 7 про демократичний централізм та проголошувалося, що органи державної влади будуються на засадах виборності, підзвітності, обов’язковості рішень вищих органів для нижчих. Велике вплив мали нові конституційні доповнення, які направлені на встановлення суверенних повноважень України і утвердження пріоритету республіканської юрисдикції над союзною. Згаданий закон вилучав із глави 7 “Українська РСР – союзна республіка у складі Союзу РСР” частину другу і третю ст. 68, які зазначали обмеження державної влади УРСР повноваженнями СРСР, а замість формули ст. 71 про обов’язковість дії законів СРСР на території УРСР запропонували застосовувати наступну норму: “На території Української РСР забезпечуються верховенство законів республіки”. Цим же Законом було видалено ст. 6 Конституції УРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС [26, с. 504-505].

24 жовтня 1990 р. Верховна Рада прийняла новий закон, за допомогою якого із статей 29 і 30 Конституції УРСР видалили згадки про збройні сили

СРСР та регламентацію питань безпеки Конституцією та законами СРСР. Нова редакція цих статей вбачала, новий “порядок проходження військової служби громадянами УРСР”, оновлений перелік “обов’язки державних органів, громадських організацій, службових осіб і громадян щодо встановлення безпеки країни та зміцнення її обороноспроможності які визначаються законодавством УРСР”. Цим було створено конституційне підґрунтя для формування збройних сил України. Відповідно до зазначеного закону на конституційному рівні відбулися важливі нововведення у статусі Ради Міністрів УРСР. Також зі статей 118, 120 та 122 Конституції УРСР було видалено положення про те, що у своїй діяльності уряд України керується Конституцією, законами і рішенням органів СРСР.

Наприкінці 1990 – початку 1991 рр. Верховна Рада ухвалила багато нових законів: “Про ціни і ціноутворення” і “Про державну податкову службу в УРСР” від 4 грудня 1990 р., “Про бюджетну систему УРСР” від 5 грудня 1990 р., “Про міліцію” від 25 грудня 1990 р., “Про власність” від 7 лютого 1991 р., “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16 квітня 1991 р. Вказані закони передбачали розширення державного суверенітету УРСР, що суперечило Конституції СРСР. Але після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада України свідомо порушувала союзну Конституцію та ішла по шляху формування власного національного конституціоналізму.

Отже, Конституційні реформи 1988-1991 рр., що були затверджені завдяки демократизації виборчої системи у період перебудови, допомагали розвитку парламентаризму і представницької демократії в Україні. Розширення переліку повноважень вищих органів державної влади УРСР означало розширення суверенних прав України. Прийняття Декларації про державний суверенітет України 1990 р. та застосування демократичних змін до

Конституції УРСР 1978 р. допомогли розпочати процес формування сучасного українського конституціоналізму.

## **Висновки до розділу 2**

Конституційні явища і процеси радянського періоду були досить незвичайними та мали специфічний характер поведінки, оскільки вони встановлюва-

лися та засновувалися однією партією – більшовиків (комуністичної) партії Росії, а з 1922 р. – Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Більшовицька партія була створена за мотивами ідей таких відомих науковців, як К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін, в своїй ідеології вони розділяли “буржуазну конституцію” і “конституцію пролетарську”. Науковці вважали що, конституція буржуазної держави повинна захищати класові інтереси буржуазії, натомість пролетарська ідеологія – стає на бік права простих робітників і селян.

Тому можна зробити висновки що, відповідно до такого бачення майбутньої форми держави більшовицька партія абсолютно не сприймала історичний конституційно-правовий досвід попередніх років та конституційну теорію і практику розвинутих країн світу, напрацьовану ними у ХІХ-ХХ ст. Термін “конституціоналізм” творцями марксистсько-ленінської теорії застосовувався тільки по відношенню до буржуазної держави і права. А отже радянське конституційне право базувалося на основі марксистсько-ленінської теорії, відповідно до якої основним завданням конституційного ладу є захист ідеалів соціалістичної держави, а не прав населення, так званих «трудящих». Натомість більшість партійних та державних діячів Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) всіляко намагалися протистояти сталінізму та відстоювати суверенітет України.

Конституційні реформи які відбулися в 90х роках ХХ століття, були затверджені завдяки демократизації виборчої системи у період перебудови, допомагали розвитку парламентаризму і представницької демократії в Україні. В той час розширювалися не тільки повноваження вищих органів державної влади УРСР, але і суверенні права України як держави. Прийняття Декларації про державний суверенітет України 1990 р. та застосування демократичних змін до Конституції УРСР 1978 р. посприяли початку процесу формування сучасного українського конституціоналізму.

Отже, якщо проаналізувати радянські конституції та інші юридичні і

фактичні конституційні явища та процеси можна зробити висновок, що радянський конституціоналізм не відповідав визнаним світовим стандартам і повинен розцінюватися як псевдо конституціоналізм.

### **РОЗДІЛ III. Формування сучасного європейського конституціоналізму в Україні**

#### **1. Конституційний процес у пострадянський період**

Розвиток українського конституціоналізму можна розглядати двома різними методами, отож перший з них «періодичний» : 1) від проголошення незалежності України до прийняття Конституції України (1991-1996 рр.);

від прийняття Конституції до Помаранчевої революції (1996- 2004 рр.); 3) від Помаранчевої революції до нашого часу. Другий метод періодизації сучасного вітчизняного конституціоналізму, як вважає вчений В. Л. Федоренко є «революційним», головною ідеєю є брати за основу періодизації новітні українські революції: Революцію на граніті 1990 р., Помаранчеву революцію 2004 р. і Революцію Гідності 2014 р. [31, с. 66].

Початком Конституційного процесу в Україні можна вважати проголошення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України 1990 р. Бажання України стати незалежною державою призвело до процесу розробки проекту нової Конституції України. З цією метою 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада, керуючись постановою “Про Комісію по розробці нової Конституції УРСР”, утворила нову конституційну комісію зі складом майже в 60 осіб на чолі із головою Верховної Ради Леонідом Кравчуком. В свою чергу Конституційна комісія створила робочі групи по підготовці окремих розділів проекту Конституції, також долучитися до робочої групи запросили провідних вчених і фахівців з відповідних галузей знань. В решті решт, завдяки плідній роботі комісії було підготовлено концепцію нової Конституції України, яку 19 червня 1991 р. ухвалила Верховна Рада [32, с. 938].

Відповідно до нової концепції, Конституція мала базуватися на Декларації про державний суверенітет України, розвивати і структурувати її положення. Це спричинило необхідність використання нової концепції конституційної держави, прав та свобод людини, організації та здійснення державної влади і контролю над нею. Основними методологічними ідеями цієї

концепції стало: 1) збереження принципів положення Декларації про державний суверенітет України; 2) наслідування ідеї про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, її права і свободи та їх гарантії повинні бути основним пріоритетом держави; пріоритет загальнолюдських цінностей, закріплення принципів соціальної справедливості, утвердження демократичного і гуманістичного вибору народу України, затвердження загальновизнаних норм міжнародного права; 4) встановлення прямої дії норм Конституції; 5) зрозумілий механізм внесення змін і доповнень до Конституції; 6) запровадження інституту конституційних законів для забезпечення стабільності Конституції; 7) запровадження принципу розподілу компетенції й самостійності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, застосування системи стримувань і противаг.

Затверджена Ухвала Верховною Радою від 19 червня 1991 р. нової концепції Конституції України засвідчувала остаточну відмову українського суспільства від радянської політичної системи, оскільки фундаментальні принципи організації державної влади та стосунки між нею і людиною були прямо протилежні тим, що характерні для країн європейського конституціоналізму. Прийняття концепції для нової Конституції свідчило про готовність України до застосування загальновизнаних норм міжнародного права і розвиток на засадах сучасної конституційної теорії і практики. Велике значення для процесу утворення сучасного вітчизняного конституціоналізму мало визнання Верховною Радою повної незалежності України. Прийняття Акту незалежності сталося в період, коли зовнішні чинники стали очевидною загрозою для суверенітету України. У серпні 1991 р., під час спроби державного перевороту в СРСР, з'ясувалося що всі союзні республіки надто сильно залежать від розвитку подій у Москві, це ще більше показало їхню беззахисність. Тільки провал московських заворушень допоміг вберегти Україну від втрати національного суверенітету та повернення

її до тоталітарних часів.

За умов розвитку таких подій І. Юхновський, від імені Народної ради, запропонував проголосити акт, у якому мав би фіксуватися безпосередньо незалежний статус України, а також верховенство її Конституції і законів. Для офіційного затвердження акту проголошення його мало б бути підтверджене на республіканському референдумі. Проект Акту незалежності України розробили народні депутати Левко Лук'яненко і Леонтій Сандуляк.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт незалежності України (більше 390 депутатів-«за») У документі засвідчувалося: “Зважаючи на страшну небезпеку, яка особливо стосується України у зв’язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., зберігаючи тисячолітню традицію та прагнення державотворення в Україні, беручи до уваги неодмінне право на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, наслідуючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР офіційно встановлює: Незалежність України та створення самостійної української держави – України. Офіційно зафіксовано, що територія України є одним цілим і недоторканною. Відтепер на території України офіційно діють тільки Конституція і Закони України. Цей акт стає дійсним від з моменту його підписання” [33, с. 41-42].

1 грудня 1991 р. Верховна Рада вирішила провести всеукраїнський референдум для підтвердження Акту незалежності та вибори Президента України. Парламентом було прийнято постанову про політичну ситуацію і термінові дії щодо створення умов для недопущення нових спроб військового перевороту. Верховна Рада вирішила створити Раду оборони, Збройні Сили України, Національну гвардію, сформувати Конституційний суд. Уряд мав завдання виконати перехід у власність України підприємств, що раніше належали СРСР, а також ввести в обіг власну грошову одиницю та забезпечити її конвертування.



Одночасно із референдумом було організовано вибори Президента України. Де більша половина виборців, у пропорції 61,59 % віддали свої голоси за Леоніда Кравчука.

Прийняті Верховною Радою Декларація про державний суверенітет України 1990 р. і Акт проголошення незалежності України 1991 р. належать до конституційних актів, адже були прийняті легітимним шляхом. Не можна заперечувати, що ці два акти є невід'ємною частиною один одного, та були основними правовими джерелами для розвитку українського конституційного процесу. Акт проголошення незалежності України 1991 р. мав установчу роль у системі права України. Якщо достеменно почати вивчати зміст цього документу, то одразу стає зрозуміло, причини виникнення необхідності реалізації народом установчої влади, тобто прийняття нової Конституції, яка б могла відповідати статусу незалежної держави. Він затверджував факт зміни державно-правового статусу України і визначав перспективу її демократичного розвитку.

12 вересня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про правонаступництво України”, який проголошував Верховну Раду найвищим органом державної влади у складі, що був сформований під час виборів 1990 р. Згідно ст. 2 Конституція УРСР 1978 р. із змінами і доповненнями зберігала свою чинність до прийняття нової Конституції України. Закон “Про правонаступництво України” зберігав чинність законів УРСР та інших актів, ухвалених Верховною Радою за часів радянського періоду, якщо “вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України”, та передбачав збереження існуючого механізму влади лише на період “до створення органів державної влади і управління... на підставі нової Конституції України”. Державний кордон СРСР та кордон із деякими союзними республіками станом на 16 липня 1990 р., що мали спільну лінію, відтепер проголошувався державним кордоном України. Україна визнавала

себе правонаступницею прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, якщо вони не суперечать Конституції України. Громадяни СРСР, які на момент проголошення незалежності постійно проживали на території України визнаються її громадянами. Держава гарантувала дотримання прав кожного громадянина незалежно від національності [34, с. 695].

Конституція України редакції від 1992 р. надавала повноваження Верховній Раді та Президентові, закріплювала їх чинність. За допомогою цього документа президент отримував статус глави держави і глави виконавчої влади. Він є гарантом прав і свобод громадян, державного суверенітету України, дотримання Конституції та законів України. Президент – головнокомандувач збройних сил України. Він пропонує на затвердження Верховній Раді кандидатури прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ, голів державних комітетів. Президент має повноваження скасовувати акти Кабінету Міністрів. В то час як Кабінет Міністрів повністю підпорядковується Президенту та несе відповідальність перед Верховною Радою. Нова Конституція України редакції від 1992 р. затвердила президентсько-парламентську республіку.

Після зібрання всенародного референдуму Конституційна комісія не зупинилася на досягнутому та продовжила роботу над вдосконаленню проекту Конституції України. Комісію очолював чинний, на той час, Президент України Л. Кравчук.

В перше проект Конституції України 1992 р. розробила робоча група на чолі з відомим конституціоналістом Леонідом Юзьковим, до речі він пізніше стане першим головою Конституційного суду України. Л. Юзьковий був впевнений, що нова Конституція України має спиратися на такі основні фактори: напрацювання світового конституціоналізму з історичними й національними ідеями традиційного українського державотворення. Також

вчений наполягав на необхідності закріплення у Конституції такої політико-правової категорії, як “український народ”, а не “народ України”. Л. Юзьков розробив методологічні принципи Конституції України: яка мусить бути основою для законотворчості незалежної держави, що працює у громадянському суспільстві; метою Конституції було закріпити важливість загальнолюдських цінностей над класовими; визнати людину, її свободу, гідність, права найбільшою та найціннішою соціальною догмою; скасувати ідеологічні положення; бути головним керуючим юридичним документом, її норми мають бути на чолі нормо-принципів. Юридичні досягнення та напрацювання відомого політичного діяча Л. Юзькова у теорію вітчизняного конституціоналізму має велике значення для України, тоді і зараз [35, с. 32-33].

Оновлений Конституційний проект в редакції від 27 травня 1993 р. віддали на розгляд Верховної Ради. Такий варіант проекту містив основні структурні підрозділи Концепції Конституції України 1991 р. і складався із преамбули, 10 розділів і 258 статей. У преамбулі чітко й коротко прописувалися завдання, який постає в Основному законі. В першому розділі визначалися “Загальні засади конституційного ладу”. Цей розділ наділяв Україну демократичними, соціально-правовими ознаками, з республіканською формою правління. Згідно до положень цього документа, визначалося, що народ є головним джерелом державної влади в Україні, саме ним та для нього здійснюється влада державними органами і органами місцевого самоврядування. Також важливим моментом є те, що державна влада будується за принципом розподілу на три гілки влади: законодавчу, виконавчу і судову. Кожна з них здійснює правочини у межах, встановлених Конституцією. Таким чином жодна частина народу, політична партія, громадська організація, або інше угруповання не можуть присвоювати право здійснювати державну владу. Конституцією затверджувався принцип верховенства права. Українська мова була офіційно

затверджена державною мовою, а норми Конституції – нормами прямої дії, та обов’язковими до виконання кожного.

Сам проект Конституції затверджував декілька основоположних принципів, а саме: принцип єдності, недоторканності і цілісності території України. Громадяни мають право вчиняти дії відповідно до такого гасла: “дозволено все, що не заборонено законом”, натомість як для органів державної влади діє прямо протилежний принцип “дозволено лише те, що визначено законом”, за яким вони можуть здійснювати свої повноваження. Визнавався пріоритет загальнолюдських цінностей, додержання загальновизнаних принципів міжнародного права. Громадянам України дозволялося протистояти та перешкоджати кожному, хто спробує навмисно заподіяти шкоду української державності, конституційного ладу, порушити територіальну цілісність України або чинить дії, направлені на захоплення державної влади.

Детально вивчивши проект Конституції України, 8 жовтня 1993 р. Верховна Рада затвердила постанову, відповідно до якої проект нової Конституції мав бути вдосконалений з доповненнями від всенародного обговорення. Пропозиції та зауваження та ідеї, які було відправлено до Конституційної комісії зачіпали більшість проблем українського конституціоналізму, але в основному стосувалися поділу влади. Такі поправки дозволили укладачам проекту на конституційному рівні покращити процес організації державної влади. Натомість для робочої групи над другим проектом Конституції України існували деякі протистояння між Президентом і демократичними партіями, які його підтримували, та заколотниками з лівих партій, які на той час мали переважну більшість у Верховній Раді. 26 жовтня 1993 р. Конституційна комісія знову відправила, вже оновлений проект Конституції на розгляд Верховній Раді. Тож згодом в результаті дискусій і до опрацювань Верховною Радою було складено новий проект Конституції.

Новий варіант проекту Конституції від 26 жовтня 1993 р., у порівнянні

з попередніми версіями, суттєвих змін майже не зазнав. Деякі зміни нормативного матеріалу відбулися стосовно моделі поділу влади, а саме статусу органу законодавчої влади – Верховної Ради. Такі зміни спричинило прийняття Закону України від 7 жовтня 1993 р. “Про назву, структуру і кількісний склад нового Парламенту України”, що полегшував механізм роботи законодавчої влади.

Проект Конституції в оновленому варіанті дещо спрощував відносини між окремими гілками влади, та детальніше роз’яснював функції Президента, робив прозорими відносини між Президентом, Верховною Радою і Кабінетом Міністрів, зрозуміліше окреслював механізм роботи можливого застосування імпичменту до Президента. Розтлумачував основні положення відносно можливого припинення повноважень Верховної Ради за рішенням всеукраїнського референдуму, право призначити який належало Президенту; право Верховної Ради вирішувати про відставку Президента після офіційного оголошення наслідків референдуму. Парламенту також належало право призначати референдум з питань дострокового припинення повноважень Президента, в разі необхідності, та за умови що не менше 2 млн. виборців за це проголосують або за ініціативою Верховної Ради, де це рішення підтримають двома третинами голосів від загального конституційного складу.

8 червня 1995 р. між Президентом і Верховною Радою було зафіксували укладення Конституційного договору відносно організації державної влади та формування місцевого самоврядування на період допоки не буде прийнято нової Конституції України. [36, с. 1346]

Такий договір закріплював основні положення майбутньої Конституції України і складався з 8 розділів і 61 статті. В розділі 1 “Загальні положення” були вписані головні тези майбутньої Конституції. Розділ 2 яскраво роз’яснює статус Верховної Ради та статус народного депутата. Розділ 3 чітко окре-

слював повноваження та завдання Президента як глави держави і глави виконавчої влади. Розділ 4 закріплював правове становище уряду та демонстрував завдання – Кабінету Міністрів. Розділ 5 присвячений судовій системі, 6 розділ – виділений для прокуратури. Розділ 7 роз'яснював повноваження органів місцевої державної адміністрації, також до цього розділу входили місцеві органи виконавчої влади і органи місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що Конституційний договір чітко встановлював строки прийняття нової Конституції України, з якими 8 червня 1996 р. було фінальною датою прийняття документа і не виключав можливості винесення проекту Основного закону на всеукраїнський референдум [11, с. 166-188].

Після фактичного підписання Конституційного договору розпочався процес втілення закладених у ньому норм. Для прискорення процесу вивчення та удосконалення спланованих проектів нової Конституції 19 червня 1995 р. Конституційна комісія вирішила організувати робочу групу для розробки проекту Конституції. До долучилися видатні українські юристи та політики: В. Авер'янов, Ф. Бурчак, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копейчиков, А. Корнеєв, П. Мартиненко, В. Погорілко, М. Пухтинський, В. Шаповал [37, с. 23].

Комісія вивчила більше 4 тисяч пропозицій щодо змін і поправок до проекту Конституції.

Конституція України 1996 р. складається із преамбули, 15 розділів і 161 статті. У преамбулі зазначалося, що прийняття Верховною Радою, від імені українського народу, нової Конституції прийнята є не що інше як волевиявлення народу до самовизначення. Преамбула встановлювала завдання держави відносно надання в Україні прав і свобод кожній особі, зміцнення суспільної злагоди, розвитку соціальної та правової держави.

Згідно розділу I “Загальні засади” Україна визнавалася суверенною, не-

залежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Стаття 3 Конституції зазначила людину як найвищу соціальну цінність в українській державі. Гарантування її прав є найбільшим обов'язком держави. Основним джерелом влади в Україні є народ, що вчиняє її спрямовано через демократичні вибори, референдум, органи державної влади та органи місцевого самоврядування. За формою державного правління й устрою Україна відноситься до унітарної республіки. Діючі, на той час, міжнародні договори вважалися невід'ємною частиною національного законодавства України. [38, с. 4-8].

Такі зміни ознаменували кінець однопартійної політичної системи й прихід нової форми панування державної власності.

У розділі II “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” встановлювало систему особистих, соціально-економічних, політичних прав людини. В цілому у соціально-економічній сфері громадянам гарантувалося право на працю, страйк, відпочинок, соціальний захист, право на житло, охорону здоров'я та інше. Вводилося нове право приватної власності, яке було визнане непорушним. Конституція передбачала непорушне право громадян до організації об'єднань у різні політичні утворення, прозорість та участь в управлінні державними справами, у виборах, референдумі, право проводити збори, мітинги, демонстрації, закріплювалося право на свободу світогляду і віросповідання. Згідно ст. 64 права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією [38, с. 8-22].

Розділ III закріплював демократичні принципи виборчої системи та причини і механізм організації всеукраїнського референдуму.

Розділи IV, V і VI Конституції України встановлювали вищі органи державної влади України – Верховну Раду, Президента і Кабінет Міністрів. За Верховною Радою закріплювався статус вищого законодавчого органу, члени якого обираються за мажоритарною виборчою системою строком на чотири

роки у складі 450 народних депутатів. З загального складу депутатів обирається Голова Верховної Ради, перший заступник і заступник голови. Видаючи закони і приймаючи постанови, Верховна Рада не має права втручатися у сферу діяльності інших гілок влади. Верховна Рада здійснює законодавчі та установчі, контролюючі функції, до переліку повноважень також входять розробка грошово-кредитної політики, визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики [29, с. 23-35].

Розділ V Конституції України врегульовує правовий статус Президента, присвоює йому статус глави держави, визнає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, надання прав і свобод людини й громадянина. В той час президент обирається безпосередньо громадянами України на основі виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. [29, с. 35].

Конституція України забезпечувала Президента досить великою кількістю повноважень, щодо здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики держави. Президент є представником, обличчям держави, він виступає на міжнародній арені, керує зовнішньополітичною діяльністю держави, підписує міжнародні договори, гарантує національну безпеку і правонаступництво держави; приймає рішення про визнання іноземних держав, може призначити вибори до Верховної Ради, за потреби навіть раніше терміну; призначає третину складу Конституційного Суду, призначає за поданням прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів, керівників багатьох центральних органів виконавчої влади та голів місцевих державних адміністрацій. Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, також він підписує закони і має право вето щодо них [29, с. 37-39].

Факт підписання нового формату Конституції України у 1996 р. відбувся завдяки компромісу пропрезидентських та парламентських сил. Посила-



ючись на Конституцію 1996 р., Україна почала відбудовувати правову державу, у якій запроваджено обмеження державної влади для захисту інтересів та прав пересічних громадян та їх об'єднань. Введення нових конституційних інститутів (Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Рахункової палати) розпочало новий процес модернізації органів державної влади та місцевого самоврядування, де головним орієнтиром були європейські стандарти.

Отже, після офіційного затвердження факту незалежності України у 1991 р. було розроблено багато нових конституційних актів, конституційних проектів, напрацьовано значний досвід конституційного процесу, що в результаті завершилося ухваленням Конституції України 1996 р. Конституційний процес в багато чому покладався на національну державно-правову традицію та теорію і практику європейського конституціоналізму. Напрацьований конституційний досвід в наступних кроках мав велике значення у відтворенні національної державності на принципах європейської конституційної теорії і практики.

## **2.Формування сучасного Конституціоналізму в Україні за європейським мотивом**

Прийняття нового проекту Конституції України 1996 р. не покращило стану політичного напруження між партіями у Верховній Раді між національно-демократичними і ліво-радикальними політичними силами, також не припинялися суперечки між Президентом, як представником виконавчої гілки влади та законодавчою владою – Верховною Радою. Саме така поведінка політичних сил призвела до ініціювання внесення змін в деякі норми Конституції з боку народних депутатів, державних органів, політичних партій, громадських організацій та науковців.

Найбільш загострено поставало питання стосовно встановлення Конституцією України 1996 р. президентсько-парламентської республіки, що надавало Президентові великого спектру повноважень у галузі виконавчої влади. Оскільки такий розподіл влади не характерний для країн європейської демократії. Прикладом такого розподілу повноважень країн Західної Європи є лише Конституція Франції 1958 р., що була прийнята за ініціативи генерала Шарля де Голля під час внутрішніх заворушень в країні та можливої загрози громадянської війни, було прийнято рішення запровадити президентсько-парламентську форму правління. Конституція України 1996 р. в загальному розумінні зберігала радянську модель місцевого самоврядування та не передбачала умов для децентралізації влади. Цей варіант Конституції особливо не змінював основоположних принципів старої радянської судової системи та прокуратури [39, с. 52-53].

В той час Венеційська комісія також звернула увагу на особливість Конституції України 1996 р. , особливо в частині організації державної

влади. Венеціанська комісія зробила свій висновок стосовно цієї ситуації, де чітко визначалася необхідність посилення парламентського контролю за діяльністю уряду. Комісія пропонувала відкоригувати розподіл влади та вважала недоцільним надання Президентом переваг, що перешкождали діяльності уряду щодо надання Президентом та Кабінету Міністрів права законодавчої ініціативи. Венеційська комісія запропонувала усунути подвійну відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом і Верховною Радою [40, с. 93-94].

У квітні 2003 р. було організоване парламентське засідання у Верховній Раді стосовно питань конституційної реформи. Переважна більшість депутатів Верховної Ради не підтримали запропонованого раніше Л.Кравчуком проекту Конституції України. Тому представниками політичних сил та науковців вирішили самостійно розробити декілька альтернативних законопроектів, які було подано до Конституційного Суду на розгляд. Три різних законопроекти про внесення змін до Конституції України Конституційний Суд такими, що відповідають Конституції України. Але під час голосування у Верховній Раді у грудні 2003 р. ні один з запропонованих не набрав підтримки більшістю 300 депутатів.

Завдяки проведенню конституційної реформи розпочався політичний процес, протистояння провладних політичних партій, яким належала більшість місць у Верховній Раді (Регіони України) та опозиційних партій (Наша Україна, Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України). Такий розвиток подій є закономірним, адже проведення конституційної реформи є багатограним явищем, що включає в себе: юридичні, політико-ідеологічні та світоглядні компоненти. Однак представники політичних еліт почали у розглядати Конституцію та можливість внесення до неї змін як інструмент виконання власних цілей та приходу до влади, перерозподілу та легітимізації влади.

У листопаді-грудні 2004 р. розпочалися масові акції протесту, що отримали назву Помаранчевої революції. Як з'ясувалося згодом народний протест організували прихильники Віктора Ющенка, кандидата від опозиції на чергових президентських виборах. Революційні повстання розпочалися після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів виборів, за якими перемогу нібито отримав претендент від влади – прем'єр-міністр Віктор Янукович. Опозиціонери були в впевненні, в фальсифікації що результатів виборів першого та другого туру. Оскільки народ був рішуче налаштований Верховний Суд мусив призначити переголосування другого туру президентських виборів. Результатом переголосування стала перемога В. Ющенка, де відсоток голосів становив майже 52 % [34, с.753].

Такий перебіг події став підставою для досягнення компромісу між парламентською більшістю і опозицією у Верховній Раді. Суть компромісу полягала у тому, що після перемоги кандидата від опозиції, парламентська більшість погоджувалася на проведення конституційної реформи, яка обмежувала повноваження Президента. 8 грудня 2004 р. Верховна Рада прийняла Закон “Про внесення змін до Конституції України”. Ці зміни передбачали передачу частини повноважень Президента парламенту та зміні порядку і процедури формування уряду.

Помаранчеву революцію можна вважати початком, процесу формування сучасного вітчизняного конституціоналізму, оскільки народ України своїми діями підштовхнув владу провести конституційну реформу. Ця реформа передбачала передачу деяких повноважень від Президента до Парламенту та Верховної Ради, а також повної децентралізації влади задля зміцнення державного суверенітету України та зміни зовнішньополітичного вектору на Західну Європу і США.

Важливим шаблоном становлення українського конституціоналізму вза-

галі та Конституції України редакції від 2004 р. стало формування у Верховній Раді за підсумком виборів об'єднань в депутатські фракції, чисельність якої переважала депутатів від загального конституційного складу. Термін на утворення коаліція депутатських фракцій був дещо обмежений, тому вона сформувалася впродовж одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради. Відтепер Коаліція депутатських фракцій могла вносити пропозиції Президенту щодо кандидатури прем'єр-міністра та складу Кабінету Міністрів [11, с. 241].

Нова редакція Конституції України від 2004 р. вбачала покращення системи стримувань і противаг. Таким чином розширювався перелік випадків, коли Президент мав право достроково припинити повноваження Верховної Ради у разі якщо: 1) в період часу, строком не більше 1 місяця, у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій; 2) якщо з 2 місяці після відставки Кабінету Міністрів новий склад уряду не сформований; 3) якщо за строк розміром в один календарний місяць тотожний однієї чергової сесії то це є підставою до перешкоджання проведення пленарного засідання. Єдиний хто може вплинути на дострокове припинення повноважень Верховної Ради це - Президент України після, але тільки після консультацій з Головою Верховної Ради, його заступниками та головами фракцій. Навіть якщо, за певних умов, з'явилася необхідність забрати повноваження у Верховної Ради, що обрана на позачергових виборах, таке рішення не може бути прийнятим Президентом протягом одного року з дня її обрання. Президент обмежується в повноваженнях достроково припинити дію Верховної Ради в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради або Президента. Таким чином Конституція України редакції 2004 р. зменшила кількість суб'єктів права законодавчої ініціативи. Воно належить Президентові, народним депутатам та Кабінету Міністрів [11, с. 242-247].

Безперечним великим досягненням конституційної реформи 2004 р.

стало зменшення переваг Президента перед Парламентом щодо Уряду, а також у сфері законодавства шляхом встановлення особливого механізму введення у дію законів у випадку не підписання їх Президентом у термін, що встановлений Конституцією. Завдячуючи реформі Україна розпочала свій шлях модернізації конституційної системи та відмови від елементів пострадянського конституціоналізму. Розпочався процес формування сучасного конституціоналізму за зразком Європейських країн та Балтії. Змінилася форма правління з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську.

Конституційна реформа 2004 р. мала як переваги так і недоліки. Ця реформа не передбачала встановлення двопалатного парламенту, не організувала систему парламентського контролю за президентом, не зменшувала кількості народних депутатів, не надавала Верховному Суду права законодавчої ініціативи.

Відповідно до таких умов Президент В. Ющенко запропонував проведення нової конституційної реформи. У грудні 2007 р. він видав указ про створення Національної конституційної ради, яка підготувала проект Закону “Про внесення змін до Конституції України”. Запропоновані зміни до Конституції планували двопалатний парламент з розширеним списком повноважень верхньої палати – Сенату. Нова редакція Конституції збільшувала список повноважень Президента. Відповідно нововведень голова держави отримував право звільняти з посади Генерального прокурора, призначати та звільняти глав місцевих державних адміністрацій. Президент очолює Раду Національної безпеки і оборони та має повноваження формувати її склад. Відповідно до проекту Президент приймає остаточне рішення про призначення всеукраїнського референдуму щодо внесення змін до Конституції після прийняття цього закону парламентом. Проект мав положення про набуття колишніми Президентами України статусу довічних сенаторів після закінчення

строку їх повноважень. Помітних змін зазнали розділ I “Засади конституційного ладу” та розділ II “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” [41, с. 18-92].

31 березня 2009 р. В. Ющенко запропонував проект Закону “Про внесення змін до Конституції України” на розгляд і затвердження Верховної Ради. Проте опозиційні по відношенню до Президента політичні партії у парламенті не підтримали нову редакцію Конституції України. Натомість частина парламентських партій запропонувала власні розробки проекту змін до Конституції. У серпні 2009 р. проект Закону “Про внесення змін до Конституції України” був винесений Президентом на всенародне обговорення. Проте, наприкінці 2009 р. відбулися чергові президентські вибори, де В. Ющенко не отримав достатньої кількості голосів для продовження другого президентського терміну, тому його проект реформування Конституції залишився нереалізованим.

Досягнення Помаранчевої революції не вдалося закріпити через протиріччя між політичними партіями демократичної коаліції у Верховній Раді. Вже у лютому 2010р., під час другого туру президентських виборів, демократичні сили зазнали невдач. Віктор Янукович переміг чинного на той час прем’єр-міністра Юлію Тимошенко з відривом у майже три з половиною відсотків голосів виборців [11, с.759].

Обрання Президентом України В. Януковича спричинило масштабну зміну політичних сил. До влади отримали доступ проросійськи налаштована Партія регіонів, що намагалася зміцнити свої позиції за рахунок розширення повноважень глави держави. 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України своїм рішенням змінив Конституцію. Конституційний Суд визнав неконституційним Закон “Про внесення змін до Конституції України” 2004 р. на підставі порушення встановленої Конституцією України процедури його ухвалення, таким

чином поновив дію Конституції України у редакції 1996 р. Відновлення чинності Конституції України 1996 р., повернуло назад президентсько-парламентську республіканську форму правління, та витіснила парламентсько-президентську форму правління.

У травні 2012 р. у зв'язку з необхідністю внесення системних змін до чинної Конституції України, було прийнято рішення створити Конституційну Асамблею, яку очолив перший президент України Л. Кравчук. До складу асамблеї увійшло понад 90 відомих конституціоналістів. Метою асамблеї було підготувати Концепцію змін до Конституції України. Проте через революційні події у Києві в грудні 2013 р. Конституційна Асамблея перестала свою діяльність.

Отже, якщо оцінювати стан формування вітчизняного конституціоналізму та майбутні перспективи його розвитку, М. В. Оніщук у 2013 р. зробив висновок, що швидкий перехід до демократії, а саме прийняття у 1996 р. Конституції на прикладі ліберальних західних держав випереджали перехідний стан пострадянського суспільства. Втомлене громадянське суспільство, відсутність незалежного правосуддя, слабкі традиції прав людини призвели до деформації цінностей конституціоналізму. Виникла проблема конституційного буття: непорушна стіна між конституційними деклараціями та конституційною реальністю. Великим недоліком української Конституції було те, що можновладці весь час прагнули використати її як інструмент захоплення влади, легітимації власних інтересів. Саме це спричинило постійну політичну боротьбу, оскільки процес формування відбувався за умов пострадянського конституціоналізму. Відмінна риса українського конституціоналізму була двобічною, адже з одного боку,

Конституція визначає правила політичної гри, а з іншого – політики, котрі змагаються за владу, вирішують, якою має бути Конституція. Виходячи



з вище викладеного, Конституція була предметом, чиновницьких домовленостей. Тому, на погляд відомого політичного діяча М. В.Оніщука, головною метою конституційного процесу має бути конституційне творення сучасного парламентаризму та відповідального урядування, механізму забезпечення та забезпечення конституційного правопорядку й конституційної законності, формування концепцій конституціоналізму [40, с. 34-35].

21 листопада 2013 р. в Україні відбувся переломний момент та розпочалася Революція Гідності. Головною причиною таких заворушень була відмова, на той час діючого президента України, В. Януковича дотримуватися законодавчо встановлений курс України на євроінтеграцію та примусовий, розгін протестувальників із застосуванням збройних сил у Києві. Найбільше вплинуло на розвиток таких протестів надмірна централізація влади в руках президента і його найближчого оточення, зловживання владою, корупція, нехтування правами людини, політичний курс на зближення з Росією.

Революція Гідності відбулася завдяки сформованому в Україні громадянського суспільства та народові, що не побоявся відстоювати свою незалежність. Підтримка європейського курсу України, розуміння необхідності проведення державно-правових реформ є ознакою зрілості українського суспільства, розуміння громадянами України спільності політичних інтересів. Особливо розуміння та впевненість громадянського суспільства є головною ознакою сучасного конституціоналізму.

Завдяки революції відбулася зміна влади. 22 лютого 2014 р. головою Верховної Ради було обрано Олександра Турчинова. Також 22 лютого Верховна Рада, керуючись ст. 111 Конституції України, більшістю голосів відсторонили з посади Президента України В. Януковича. В той же час, Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення Конституції України редакції 2004 р., а це означало що має відбутися зміна форми правління з президентсько-

парламентської на парламентсько-президентську республіку, як і було раніше.

25 травня 2014 р. відбулися позачергові президентські вибори, де у першому турі перемогу отримав Петро Порошенко (майже 55 відсотків голосів виборців). У жовтні того ж року відбулися позачергові вибори депутатів Верховної Ради. В кінці 2014 р. депутатські фракції Верховної Ради підписали конституційну угоду, що стосувалася проведення конституційної реформи, головний курс якої направлено на досягнення європейської якості життя громадян України: розвиток громадянського суспільства та гарантування свободи слова, боротьбу з корупцією та відновлення незалежного правосуддя, припинення бідності, розвиток конкурентоспроможної економіки, всебічний розвиток суспільства, та покращення умов життя, встановлення сприятливих умов для ведення малого та середнього бізнесу, зниження рівня безробіття та створення нових робочих місць, здобуття енергонезалежності України, розвиток освіти і науки, культури та духовності. Основою реформи мала стати реалізація угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

3 березня 2015 р. П. Порошенко ухвалив Указ “Про Конституційну комісію”, яка стала допоміжним органом при Президентові для розробки пропозицій щодо проведення конституційної реформи. Головою комісії був призначений голова Верховної Ради Володимир Гройсман. На перебіг розробницької діяльності комісії впливали тогочасні події, пов’язані з незаконною анексією Криму Російською Федерацією та агресією на Південному Сході України. Під час розробки проекту комісія працювала за трьома основними блоками змін до Конституції: децентралізації влади і місцевого самоврядування, незалежне судочинство, а також збереження прав і свобод людини та громадянина.

У червні 2015 р. Конституційна комісія затвердила пропозиції щодо

модернізації конституційних повноважень, що стосувалися децентралізації влади і місцевого самоврядування. Особливої уваги надавали, європейсько-громадському підході до організації місцевого самоврядування. За пропозицією комісії було утворено виконавчі комітети у складі районних та обласних рад, а також інституту префектів в областях та районах для контролю дотримання Конституції і законів органами місцевого самоврядування. Планувалося, що в оновленому проекті Конституції буде конкретизовано гарантії матеріального і фінансового забезпечення місцевого самоврядування. Держава буде брати на себе частину витрат органів місцевого самоврядування, що виникатимуть внаслідок рішень органів державної влади.

Результатом Революції Гідності в Україні є формування політичних, національних умов для формування сучасного конституціоналізму. Такі зміни відбулися завдяки дотриманню неухильного курсу України на збереження незалежності і територіальної цілісності країни, приєднання до Європейського Союзу та НАТО. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада внесла доповнення до преамбули, ст. 85, 102 і 116 Конституції України, які відповідно фіксували незворотність стратегічного курсу України на отримання рівноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Значними кроками до формування сучасного конституціоналізму в Україні після Революції Гідності була сукупність демократичних реформ: реформа децентралізації влади, судова реформа, реформа правоохоронної системи, податкова і фінансова реформи, реформа національної безпеки і оборони, медична, освітня, аграрна реформи та інші. Для проведення антикорупційної реформи формування спеціальних правоохоронних органів: Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро, Державне бюро розслідувань і Вищий антикорупційний суд. Доцільне діюче введення цих реформ

можливе, якщо уряд буде підтримувати та контролювати його діяльність.

Врешті речт, головним завданням процесу створення європейської моделі конституціоналізму в Україні має бути запровадження такого механізму державної влади, який би міг дійсно гарантувати виконання положень статті 3 Конституції України: “людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. А отже, права і свободи людини та їх гарантії спрямовують напрямок і зміст діяльності держави. Держава несе відповідальність перед людиною за свою діяльність. Гарантування і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави” [38, с. 4].

### **Висновки розділ 3**

Початком нового Конституційного процесу в Україні можна вважати проголошення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України 1990 р. Прагнення України до здобуття незалежності призвело до процесу розробки проекту нової Конституції України.

Згідно з новою концепцією, Конституція повинна була складатися з основоположних ідей, що містяться в Декларації про державний суверенітет України, а також розвивати і структурувати її положення. Саме такий логічний процес спричинив необхідність використання нової концепції конституційної держави, прав та свобод людини, організації та здійснення державної влади і контролю над нею. Затвердження концепції для нової Конституції свідчило про готовність України до застосування загальновідомих норм міжнародного права і розвиток сучасної конституційної теорії і практики. Визнання Верховною Радою повної незалежності України, було головним досягненням та початком процесу утворення сучасного вітчизняного конституціоналізму.

Основний Закон країни, закріплює головні принципи демократичного конституційного ладу: народовладдя, верховенство права у житті суспільства, зв'язаність держави у своїй діяльності правовими законами, непорушність прав і свобод людини, поділ влади, державний суверенітет, політичний плюралізм, самостійність місцевого самоврядування тощо.

Таким чином можна зробити висновок, що системно-структурна харак-

теристика сучасного, вітчизняного конституціоналізму, а також його демократично-правова сутність визначають сучасний конституціоналізм, як публічно-правову систему конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої є конституція, конституційне законодавство функціонування якої направлено на обмеження публічної влади, на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини.

## **ВИСНОВКИ**

З впевненістю можна стверджувати, що друга половина шістнадцятого століття – середина сімнадцятого століття ознаменувалася зародженням українського конституціоналізму, який в процесі власного розвитку долав велику кількість перешкод.

Основними факторами формування даного процесу вважають європейську конституційну теорію та практику, а також – власний досвід національно-конституційної системи.

На основі проведеного аналізу та вивчення думок видатних фахівців, що займалися даним питанням, можна стверджувати, що процес розвитку та подальшого формування конституціоналізму на територіях нашої держави пройшов п'ять періодів, відповідно до політичного, ідеологічного, культурного та соціально-економічного рівнів.

Як вже було зазначено раніше, невід'ємне значення для даного процесу мав ступінь поширення звичаїв демократично-правового характеру серед населення. Дані звичаї було втілено в практичну діяльність на територіях, підпорядкованих Запорозькій Січі.

В даному розділі було детально описано етапи та принципи формування звичаєвого права козаків. До принципів слід віднести наступні: визнання прав і свобод, колегіальності, необхідність у звітності перед органами влади та управління, строковість тощо. Проте, я вважаю, що визначальним

фактором процесу зародження та подальшого розвитку конституціоналізму на територіях української держави був саме процес національного державотворення. Адже, саме відповідно до умов прийняття Україною незалежності та автономії на міжнародній арені, відбувся поштовх до формування основ та подальшого розвитку системи конституційного права, що в свою чергу сформував в подальшому відповідні державні та суспільні інститути. Яскравим прикладом даного процесу можна вважати процес державотворення, що датується серединою сімнадцятого століття; добу національно-визвольних змагань, що мала місце у тисяча дев'ятсот сімнадцятому-двадцять другому роках на територіях України-Гетьманщини, а також – періодом після проголошення Україною незалежності і тисяча дев'ятсот дев'яносто дев'ятому році. Відповідно до цього, можна дійти висновків, що за умов втрати певних атрибутів державності, процес конституціоналізму української держави гальмувався на невизначений термін.

Відповідно до проведеного контент-аналізу літературних та історичних джерел, ми можемо дійти висновку, що основною формою вітчизняного конституціоналізму у вищезазначені періоди вважався розвиток власне конституційної думки та напрацювання проектів для подальшого розвитку незалежної української держави.

Отже, період з тисяча дев'ятсот сімнадцятого по тисяча дев'ятсот двадцять перший ознаменувався започаткуванням нового етапу розвитку конституціоналізму нашої держави та створенням української моделі даного процесу.

По суті, єдиним бар'єром для швидкого створення та подальшого розвитку юридичного конституціоналізму можна вважати воєнний період та короткотривалий час існування національної державності. У вищезгаданий період відбувалася глибинна та систематична апробація різноманітних концепцій, таких як соціал-демократична, консервативна, націократична та інші.

На основі описаних в розділі фактів та думок фахівців з даного питання, можна стверджувати, що процес створення та подальшого розвитку українського конституціоналізму будувався на основі вивчення політичних та правових основ, а також на результатах досягнень міжнародної конституційної думки. Водночас, даний процес характеризується наявністю власних, національних рис.

Не секрет, що конституціоналізм, що зародився на українських територіях, має особливий, неповторний за своїми моделями конституційних актів та форм, угод та універсалів, а також – за своїм змістом та структурою.

Варто також відмітити характер розвитку конституційного права в радянський період. Як відомо, протягом даного періоду було затверджено чотири Конституції УРСР. Відповідно до них, за Україною закріплювався статус суверенної держави на міжнародній арені. Саме завдяки даним Конституціям УРСР отримала право входити до ООН, та юридично закріпила власні території. Також, підпунктами даних конституцій були: проголошення прав та свобод громадян на широкому полі можливостей та отримання Верховною Радою певних ознак органу парламентського типу. Проте, з іншого боку, дані конституції унеможлилювали розподіл влади на три гілки та закріплювали всі права за комуністичною партією, тим самим знищуючи багатопартійність та плюралізм. З цього можна зробити висновок, що демократичні права, відповідно до даних конституцій були лише формальністю. Тобто, сама суть конституцій радянської влади в корені не відповідала європейським стандартам та вимогам, тож конституційні явища періоду, що ми його розглядаємо, слід кваліфікувати як псевдо конституціоналізм.

Перехід від псевдо до реально функціонуючого конституціоналізму у нормативних документах датується прийняттям Декларації про суверенітет нашої держави, який було затверджено тисяча дев'ятсот дев'яностого року, та актом про незалежність (тисяча дев'ятсот дев'яносто перший



рік). Особливостями перебігу даного періоду варто вважати відмовою від радянської моделі, яка гуртувалася на псевдо конституціоналізмі, та перехід до європейської доктрини. Звісно, хибним було б твердження, що на етапі зародження даного процесу всі його учасники були до нього готові. Тож, влучним є зауваження про те, що саме їх неготовність сприяла гальмуванню стрімкого ухвалення нової Конституції.

Основним поштовхом до створення конституціоналізму, відомого нам сьогодні можна вважати подію, що сталася тисяча дев'ятсот дев'яносто шостого року. Саме тоді Верховна Рада нашої держави проголосила людину найвищою соціальною цінністю. Відповідно до даного рішення, головним обов'язком української держави стало утвердження та забезпечення прав всіх членів суспільства, незалежно від соціального, матеріального чи будь-якого іншого статусу.

Варто також згадати про проголошення принципів багатоманітності в різних сферах (економічній, ідеологічній, політичній тощо). Згідно з прийнятим Конституцією рішенням, державна влада здійснювалася на основі поділу (законодавча, судова та виконавча), та створювалися і розвивалися механізми стримування та противаги.

Проте, попри всі перераховані вище переваги створення такої моделі державної влади, Конституція мала і певні недоліки, які вимагали якнайшвидшого виправлення. Відповідна реформа була зумовлена також обраним Україною курсом на євроінтеграцію.

Основоположним фактором мінімізування та подолання певних негативних наслідків періоду радянської влади можна вважати розвиток та політичне становлення населення територій нашої держави, та їх зацікавленість в розвитку політичних систем.

Прикладом готовності суспільства до вираження власних погля-

дів та боротьби за майбутнє держави слугує Помаранчева революція, яка відбулася дві тисячі четвертого року, та революція Гідності дві тисячі тринадцятого року. Причиною, яка змусила людей до масових демонстрацій стало саме порушення громадських прав і свобод на державному рівні.

Саме завдяки даним подіям, зміна влади уможливилась під тиском опору з боку населення країни. Це стало спусковим механізмом до формування та подальшого розвитку політики нашої держави через призму європейської політики.

Звісно, не варто забувати про внесок юридичної науки, що стала невід'ємною в процесі формування європейської моделі конституціоналізму на територіях нашої держави. Завданням даної науки повинне стати формування та подальший розвиток конституційної доктрини, що має бути адаптована до відповідних економічних, соціальних та політичних умов.

Отже, спираючись на погляди та міркування різних науковців, що займалися даним питанням, обраною стратегією має стати спрямування на удосконалення механізму захисту та реалізації прав людини; децентралізація влади, яка можлива лише шляхом запровадження докорінно нової системи місцевого самоврядування. Наступним обов'язковим напрямом має стати удосконалення системи народовладдя та запровадження виборчої системи, яка зі свого боку забезпечуватиме доступ народу до діяльності в парламенті за принципами політики та територіальної доречності. Варто звернути увагу на удосконалення системи набуття народом суверенітету шляхом подання та підписання петицій. Є ще декілька систем, які нам доцільно удосконалити, серед них – взаємодія виконавчої та законодавчої влади, судоустрій та судочинство тощо.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що стратегічним напрямком діяльності органів вищої влади є реалізація Основного Закону шля-

хом використання, дотримання, запровадження та удосконалення конституційних норм на рівні держави. На якість перерахованих вище дій впливає велика кількість факторів, такі як: соціально-економічний, нормативний, організаційний тощо, та власне, рівень політичної усвідомленості всіх верств населення, шляхом дослідження історичних аспектів формування політичної системи нашої держави.

## РЕЗЮМЕ

Кваліфікаційна робота Собової Анни Петрівни на тему: «Український конституціоналізм: етапи становлення та розвитку».

У кваліфікаційній роботі Собової Анни Петрівни проаналізовано особливості утвердження і розвитку конституціоналізму як важливого та не замінного елемента сучасної правової культури українців. Було охарактеризовано поняття конституціоналізму та визначено його важливе значення для нормального функціонування системи конституційного регулювання. Проаналізовано всі етапи розвитку українського конституціоналізму в різні історичні періоди, від етапу зародження в шістнадцятому столітті до наших днів.

Другий розділ роботи присвячено вивченню специфіки трансформації цінностей вітчизняного конституціоналізму у національній правовій культурі під час радянського періоду. Було проаналізовано та розглянуто багато наукових праць відомих юристів, політичних діячів та письменників, що формувало, на той час, політичне бачення держави суспільства. А також з'ясовано визначальні фактори формування українського конституціоналізму, як основного процесу національного державотворення.

У третьому розділі визначено роль принципу верховенства конституції

як центральної ідеї сучасного конституційного регулювання. Визначено головні фактори, що стали визначальним для подолання негативних наслідків радянського періоду та проведення демократичних перетворень. Описано головні етапи процесу формування європейської моделі конституціоналізму в Україні.

У роботі обґрунтовано висновки теоретичного та практичного характеру щодо становлення конституціоналізму в Україні.

Ключові слова: український конституціоналізм, історичні етапи розвитку, права і свободи громадян.

### RESUME

Qualifying work of Sobova Anna Petrovna on the topic: "Ukrainian constitutionalism: stages of formation and development."

The qualification work of Anna P. Sobova analyzed the features of the affirmation and development of constitutionalism as an important and irreplaceable element of the modern legal culture of Ukrainians.

The concept of constitutionalism was described and identified its importance for the proper functioning of the system of constitutional regulation. All stages of the development of Ukrainian constitutionalism in different historical periods, from the beginning of the sixteenth century to the present day, have been analyzed.

The second part of the work is devoted to the study of specifics transformation values of domestic constitutionalism in the national legal culture during the Soviet Union. Many scientific works of famous lawyers, politicians and writers were analyzed and discussed, whose opinion at that time formed the political vision of the state of society. Identification of the determining factors in the formation of Ukrainian constitutionalism as the main process of the national establishment of the State.

The third section defines the role of the principle of the supremacy of the constitution as the central idea of modern constitutional regulation. The main

factors have been identified and have become decisive in overcoming the negative consequences of the Soviet period and in carrying out democratic reforms. The main stages of the process of forming the European model of constitutionalism in Ukraine are described.

The work is based on theoretical and practical conclusions on the establishment of constitutionalism in Ukraine.

Key words: Ukrainian constitutionalism, historical stages of development, rights and freedoms of citizens.

### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 -1676 рр.). – Київ : Альтернативи, 1999.
2. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – Київ : Абрис, 1995.
3. Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2.
4. Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право: курс лекцій. – Харків : Право, 2012.
5. Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Том 1. – Київ : “Ін Юре”, 2003.
6. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ : Альтернативи, 1997.
7. Лукаш С. Ю. Окремі питання становлення й розвитку соціального складника українського конституціоналізму часів Козацької доби // Проблеми законності: зб. наук. праць. – Харків, 2014. – Вип. 126.

8. Козаченко А. І. Наукові погляди на проблему історії виникнення вітчизняного конституціоналізму // Теорія і практика правознавства: електр. наук. фах. вид. НЮУ ім. Я. Мудрого. – 2016. № 1(9). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://наука.jrakademy.kharkov.ua>
9. Мироненко О. М. Історія української конституції. – Київ : Ін Юре, 1997.
10. Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.): навчальний посібник. – Харків : Право, 2002.
11. Історія конституційного законодавства України: Зб. док. / упор. В. Д. Гончаренко. – Харків : Право, 2007.
12. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія / авт.-уклад. Г. Г. Демиденко ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2014.
13. Рум'янцев В. Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3.
14. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право. – Київ : Атіка, 2001.
15. Очерки идеологии постсоветского конституционализма / М. А. Краснова, Ю. Г. Барабаш. – Харьков : Право, 2013.
16. Томенко М. Україна: історія Конституції: навч. посібник. Київ : Генеза, 2015.
17. Козаченко А. І. Вплив земського самоврядування на процес формування вітчизняного конституціоналізму наприкінці XIX – початку XX ст. // Проблеми законності: зб. наук. праць. – Харків, 2016. – Вип. 132.
18. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772-1918): навч. посібник. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017.
19. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на

Україні в 70-х на початку 80-х рр. XIX ст. – Київ : Наук. думка, 1977.

20. Гриб Н. П. Крайова конституція для Галичини 1850 р.: передумови її прийняття, структура та основні положення // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1.

21. Козаченко А. І. Конституційний процес за доби Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) // Проблеми законності: зб. наук. праць. – Харків, 2018. – Вип. 140.

22. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. – Т. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 р.) / Ред. кол. В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк та ін. – Київ : Наук. думка, 1996.

23. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – Київ : Знання, 1993.

24. Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Харків : Право, 2008.

25. Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918-1941 роках // Академічна юридична наука / Уклад. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : “Ін Юре”, 1998.

26. Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Том 2. – Київ : “Ін Юре”, 2003.

27. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренка. – Т. 2. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Київ : “Ін Юре”, 2000.

28. Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – Київ : Вид-во політ. літ-ри України, 1988.

29. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – Київ : Вид-во політ. літ-ри України, 1989.

30. Головатий С. Верховенство права. – Кн. 3. Верховенство права:

український досвід. – Київ: Фенікс, 2006. – Кн. 3.

31. Федоренко В. Конституціоналізм і революції // Право України: юридичний журнал. – 2018. – № 4.

32. Правова доктрина України. – Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Харків : Право, 2013.

33. Гончаренко В. Акт проголошення незалежності України 1991 р. // Велика Українська юридична енциклопедія. – Т. 1. Історія держави і права України. – Харків : Право, 2016.

34. Історія держави та права України: підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – Київ : “Ін Юре”. – 2015.

35. Проблеми сучасного українського конституціоналізму: Зб. наук. праць/ За ред. А. Стрижака, В. Тація. – Київ, 2008.

36. Гончаренко В. Правовий статус населення України за Конституцією УСРР 1919 р. // Вісник Академії правових наук України.– 2011. – Вип. 4 (67).

37. Антологія конституційного процесу в сучасній Україні / Автор-укладач В. Мусіяка. Центр Разумкова. – Київ : Вид-во “Заповіт”, 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua>

38. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Київ : Феміна, 1996.

39. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991- 2001 рр. – Київ : Юрінком Інтер, 2001.

40. Оніщук М. В. Український конституціоналізм: виміри модернізації (вибрані статті). – Київ : Юрінком Інтер, 2013.

41. Народна Конституція. Обговорюємо проект Конституції Президента України Віктора Ющенка. – Київ : “Фонд Спадщина”, 2009.

42. Історія держави та права України: підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. – Київ : “Ін Юре”. – 2015.



